

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ

УКРАЇНСЬКА МОДЕЛЬ АГРАРНОГО РОЗВИТКУ ТА ЇЇ СОЦІОЕКОНОМІЧНА ПЕРЕОРІЄНТАЦІЯ

Наукова доповідь

За редакцією
академіка НАН України В.М.Гейця,
члена-кореспондента НАН України О.М.Бородіної,
члена-кореспондента НААН України І.В.Прокопи

Київ – 2012

УДК [338.431:316.422](477)

ББК 65.9(4Укр)32

У 45

Рецензенти:

акад. НААН України Б.Й.Пасхавер (ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" – Київ);

акад. НААН України Ю.О.Лупенко (ННУ "Інститут аграрної економіки НАН України" – Київ);

д.е.н. Л.В.Шинкарук (ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" – Київ);

д.е.н. О.В.Шубравська (ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" – Київ);

к.е.н. В.В.Близнюк (ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" – Київ).

Затверджено до друку Постановою Вченої ради ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" від 29 лютого 2012 р. № 22

Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація :
У 45 наук. доп. / [О.М.Бородіна, В.М.Гєєць, А.О.Гуторов та ін.] ; за ред. В.М.Гейця, О.М.Бородіної, І.В.Прокопи ; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. – К., 2012. – 56 с.

ISBN 978–966–02–6374–1

Викладено авторську оцінку передумов, чинників і особливостей формування нинішньої моделі вітчизняного аграрного сектора в процесі ринкового трансформування національного господарства, висвітлено специфіку його організаційної структури, механізму функціонування, тенденцій розвитку. Розкрито причини і наслідки деформацій в аграрному і сільському розвитку. Обґрунтовано необхідність відновлення багатофункціонального характеру українського сільського господарства, сутність і шляхи соціоекономічної модернізації аграрного сектора.

Для науковців, працівників органів державного управління і місцевого самоврядування, викладачів, аспірантів і студентів ВНЗ економічного та аграрного профілів.

УДК [338.431:316.422](477)

ББК 65.9(4Укр)32

ISBN 978–966–02–6374–1

© Національна академія наук України, 2012

© ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України", 2012

У передових країнах світу нарощення сільськогосподарського виробництва свого часу відіграло історично важливу роль у забезпеченні розвитку всієї економіки. Сільське господарство було рушійною силою, яка спричинила розвиток несільськогосподарських секторів і сприяла підвищенню загального рівня добробуту населення. Економічне зростання, що брало початок із сільського господарства, забезпечило досить вагомий внесок у подолання бідності та виведення країн у промислово розвинені. Однак пізніший досвід цих країн показав, що зростання у сільському господарстві має не лише позитивні наслідки – збільшення обсягів виробництва чи доходів, але й призводить до небажаних результатів, котрі погіршують якість життя на селі. Тому в минулому столітті світова наука і практика почали розглядати аграрне зростання не як кінцеву мету, а як засіб забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства, передусім його сільської складової.

На відміну від зростання аграрний розвиток не є виключно економічним явищем. Аграрний розвиток – це таке нарощення аграрного виробництва, при якому вигоди від нього більш-менш рівномірно розподіляються між усіма учасниками процесу, підвищення продуктивності здійснюється безпечним для довкілля способом, а скорочення зайнятості у сільському господарстві супроводжується створенням нових робочих місць у позааграрній сфері на селі.

Українське сільське господарство радянського періоду було зорієнтоване на постійне нарощування виробництва для якомога повнішого задоволення продовольчих потреб усього СРСР. Це забезпечувалося (в останні роки існування Союзу – з великою натугою) притаманними командно-адміністративній системі способами. В умовах переходу до економічних відносин ринкового типу і перебудови суспільно-політичного устрою попередні механізми функціонування сільського господарства та його організаційна структура зазнали істотних змін, що не могло не

позначитися на аграрному розвитку. У 1990-ті роки, в умовах економічної нестабільності, перманентних трансформацій і криз, валова продукція сільського господарства скоротилася майже удвічі. Після 2000 р. почалося певне відродження аграрного сектора, характер і перебіг якого формували різні чинники, зокрема, інституційна і фінансова підтримка сільськогосподарських підприємств, створених на засадах приватної власності, запровадження фіксованого сільськогосподарського податку тощо, а також лобістські впливи різних бізнесових і політичних кіл. Лібералізація торгівлі забезпечила динамічне нарощування аграрного експорту, передусім зернових культур, соняшникової олії, насіння соняшнику та ріпаку. У 2011 р. Україна стала одним зі світових лідерів у торгівлі кукурудзою, ячменем, пшеницею.

Поряд із цим успіхи останніх років у виробництві та експорті окремих видів сільськогосподарської продукції зовсім не співвідносні з рівнем продовольчої безпеки України, який за роки аграрних трансформацій істотно знизився, і особливо – з соціально-економічним станом села, що справедливо можна назвати занепадом. Нарощення виробництва та експорту супроводжується руйнацією сільського способу життя; характерними ознаками сучасного українського села стали: бідність, безробіття, низький рівень заробітної плати, зниження якісних характеристик працівників, дефіцит самостійності, відповідальності, ініціативності, помітно погіршився стан соціальної та інженерної інфраструктури.

Із чотирьох стратегічних цілей, досягнення яких задекларовано Законом України "Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року", – 1) гарантування продовольчої безпеки країни; 2) перетворення аграрного сектора на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому і зовнішньому ринках сектор економіки держави; 3) збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації; 4) комплексний

розвиток сільських територій і розв'язання соціальних проблем на селі – наразі можна говорити про певне просування до досягнення лише перших двох.

У цій науковій доповіді зроблена спроба підсумкової оцінки аграрного та сільського розвитку в Україні з часу набуття нею політичної незалежності і до 2011 р. При цьому не ставилося завдання розглянути усі перипетії аграрних перетворень у перехідний для українського суспільства період: увага привертається передусім до тих явищ, тенденцій і результатів, які, на думку авторів, стали визначальними у формуванні вітчизняної моделі аграрного розвитку, та тих заходів політики, котрі можуть пом'якшити негативні суспільні наслідки від аграрного зростання.

У першому розділі подається короткий історичний опис етапів аграрних трансформацій і становлення дуальної структури в аграрному виробництві, розвитку системи державної підтримки аграрного сектора та оцінки її ефективності порівняно з іншими країнами світу. У другому розділі детальніше розкрито характеристики окремих складових організаційної структури сучасного сільського господарства, які знаходяться на різних полюсах аграрної системи: надвеликих корпоративних утворень і господарств населення.

У третьому розділі відображено результати земельної реформи, становлення ринку оренди сільськогосподарських земель, зміни у землекористуванні та землеволодінні. Особливу увагу приділено труднощам у запровадженні ринку

купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення. У четвертому розділі розглянуті зміни щодо природоресурсної складової аграрного розвитку, досліджено як аграрні перетворення позначилися на екологічній поведінці господарюючих суб'єктів корпоративного сектора, використанні ними сільськогосподарських угідь, проведенні природоохоронних заходів, формуванні середовища проживання в селах.

П'ятий розділ присвячений дослідженню основних аспектів розвитку українського села в інституційному середовищі, що сформувалося в умовах становлення та функціонування дуальної аграрної структури: розглядаються демографічна ситуація, проблеми зайнятості на селі, підвищення рівня добробуту сільського населення, доступу його до соціальних і інженерних послуг. У шостому розділі викладаються основні засади і напрями соціоекономічної модернізації вітчизняного аграрного сектора: розкривається сутність авторського підходу до модернізації цього сектора як суспільно-виробничої системи, обґрунтовуються необхідність і засоби забезпечення взаємопов'язаного аграрного і сільського розвитку, визначальна роль у цьому сільських громад, інституціональні чинники формування соціоекономічної моделі вітчизняного аграрного сектора.

Наукова доповідь підготовлена творчим колективом науковців під керівництвом академіка НАН України В.М.Гейця, чл.-кор. НАН України О.М.Бородіної, чл.-кор. НААН України І.В.Прокопи.

СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

1.1. Етапи аграрних трансформацій

Після розпаду СРСР і централізованої планової економіки становлення ринкових відносин в аграрному секторі України відбувалося в умовах нестабільності, невизначеності, перманентних економічних криз і політичного протистояння. Визначальний вплив на результати аграрних трансформацій справили інерційність інституціонального середовища (особливо в частині неформальних норм, правил та інститутів) і ментальність учасників реформаторських дій на державному, регіональному і низовому рівнях, сформовані попередньою командно-адміністративною системою.

Дослідники виділяють два етапи аграрних трансформацій в Україні: перший – 1991–1999 рр.; другий – після 2000 р. Під час першого етапу було створено передумови для роздержавлення і приватизації землі та іншого майна колективних і державних сільськогосподарських підприємств та їхньої реорганізації. Колгоспи і радгоспи реформувались у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), що розпайовували належну їм землю і майно між своїми членами. Власники паїв отримали право вийти з господарства й організувати виробництво на власний розсуд. Проте такі дії стримували відсутність у селян досвіду самостійного господарювання належних теоретичних і практичних напрацювань щодо становлення приватного сектора в перехідній економіці, несприятлива економічна ситуація в країні, нехвальне ставлення чиновництва і певної частини членів сільських громад. На кінець 1999 р. в Україні було реально реорганізовано не більше 10% сільськогосподарських підприємств.

Повільно реформувалися й механізми функціонування аграрного сектора. Радянська практика закупівель основних видів сільськогосподарської продукції до державних ресурсів використовувалася до 1997 р. Закупівлі здійснювалися за рахунок безвідсоткових бюджетних позичок та із застосуванням регулювання цін. В умовах постійної інфляції, що супроводжувалася гіперінфляці-

єю, у 1992–1993 рр. відбулося безпрецедентне зростання цінового диспаритету. Якщо у 1990 р. для придбання однієї тонни дизпалива треба було продати 0,2 т зерна пшениці, то у 2003 р. – 4,6 т, а у 2004 р. – 6,0 т, тобто, відповідно, у 23 і 30 разів більше. Подібне відбувалося і в закупівлі мінеральних добрив, інших виробничих ресурсів.

Непослідовність і самоплинність трансформаційних процесів на першому етапі реформування стали причиною різкого занепаду сільськогосподарського виробництва. У 1999 р. обсяг валової сільськогосподарської продукції в усіх категоріях господарств становив 49% від рівня 1990 р., у тому числі в сільськогосподарських підприємствах – 28%. У господарствах населення обсяги виробництва збереглися майже на рівні 1990 р. (98%).

У 2000 р. розпочався другий етап аграрних трансформацій, який пов'язують із грудневим 1999 р. Указом Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки". Відповідно до Указу земельні паї трансформувалися у приватні земельні ділянки, що мали конкретно визначені фізичні межі. Власники сертифікатів на право власності на земельну частку (пай) поступово обмінювали їх на державні акти на право приватної власності з виділенням земельних ділянок в натурі. При цьому частина селян вилучала свої ділянки з метою самостійного господарювання. Колективні підприємства ліквідовувалися і на їхніх виробничих фондах і приватних земельних ділянках селян створювалися нові виробничі формування: товариства з обмеженою відповідальністю, фермерські господарства, сільськогосподарські виробничі кооперативи, акціонерні товариства відкритого й закритого типу, особисті селянські господарства. Таким чином, на другому етапі сформувалася *дуальна структура* сільського господарства, у якій виділяються два типи (сектори) виробників сільськогосподарської продукції – корпоративний (сільськогосподарські підприємства) та індивідуальний (фермерські господарства і господарства населення).

Організаційні зміни у виробництві супроводжувалися лібералізацією торгівлі на ринку сільськогосподарської продукції, скороченням державного втручання в організацію поставок матеріально-технічних ресурсів і позитивними змінами індексів цін на сільськогосподарську продукцію відносно цін на матеріально-технічні ресурси.

Заходи державної політики орієнтувалися на відродження великотоварного виробництва. Поряд із традиційними виробничими дотаціями для сільськогосподарських підприємств були запроваджені: пільгові кредити (часткова компенсація ставки за кредитами комерційних банків), підтримка цін через заставні закупівлі зерна й інтервенційні операції, низькі відсоткові ставки на лізинг сільськогосподарської техніки, постачання пального та добрив за цінами, нижчими від ринкових, податкові пільги. Переважна більшість цих заходів не була доступною малим і середнім виробникам корпоративного сектора та особистим селянським господарствам.

У 1999 р. було запроваджено фіксований сільськогосподарський податок (ФСП). Він замінив понад як десять різних податків і платежів (згодом частина з них була відновлена), ставши досить помірним податковим навантаженням і зручною формою оподаткування для тих, хто нею користується. Платниками ФСП є індивідуальні та корпоративні виробники з підприємницьким статусом, у яких частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75%. ФСП розраховується у відсотках від нормативної оцінки сільськогосподарських угідь:

- а) для ріллі, сіножатей і пасовищ – 0,15%;
- б) для ріллі, сіножатей і пасовищ, розташованих у гірських зонах та на поліських територіях, – 0,09%;
- в) для багаторічних насаджень – 0,09%;
- г) для багаторічних насаджень, розташованих у гірських зонах та на поліських територіях, – 0,03%;
- г) для земель водного фонду – 0,45%;
- д) для ріллі, сіножатей і пасовищ, що перебувають у власності сільськогосподарських товаровиробників, які спеціалізуються на виробництві (виращуванні) та переробці продукції рослинництва на закритому ґрунті – 1,0%.

При переході на фіксований сільськогосподарський податок податковий тиск на сільськогосподарських товаровиробників зменшився у 3–4 рази. Непряма державна підтримка товаровиробників здійснювалася також через спеціальні механізми

використання податку на додану вартість (ПДВ). Стимулювалася експортна діяльність через імпортні тарифи і квоти, експортні субсидії.

За результатами наших досліджень¹ із 2004 р. в аграрному секторі економіки спостерігаються процеси, які характеризують третій етап трансформаційних змін – інтенсифікація аграрного виробництва на основі концентрації сільськогосподарської землі та майна. Ці процеси є наслідком незавершеності інституційних трансформацій, що відкрило можливість встановлення тіншового контролю над розподілом майна колишніх колективних господарств і сільськогосподарських земель, формування тіншового ринку землі. Процеси концентрації через оренду землі та її купівля-продаж розвиваються стихійно шляхом консолідації великих масивів земель сільськогосподарського призначення в руках окремих юридичних і фізичних осіб. На концентрованих землях за рахунок залучення індустріального та торгово-фінансового капіталу формуються горизонтально та вертикально інтегровані, експортоорієнтовані структури, інколи за типом земельних латифундій, які займаються багатопрофільними операціями (часто від постачання ресурсів, первинного виробництва – до переробки і експорту) на десятках і сотнях тисяч гектарів орендованих земель.

1.2. Структурні зміни у сільському господарстві

Дуальність організаційної структури сільського господарства виявляється у наявності в ньому двох секторів – корпоративного та індивідуального. **Корпоративний сектор** виробників сільськогосподарської продукції об'єднує сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм: державні підприємства, приватні підприємства, господарські товариства, виробничі кооперативи тощо. Вони мають право юридичної особи та здійснюють виробничу діяльність у галузі сільського господарства. У 2010 р. нараховувалося 14,8 тис. сільськогосподарських підприємств; їхній склад і чисельність, як і чисельність інших виробників сільськогосподарської продукції, подано у табл. 1.1.

¹ О. Borodina (2007). Peculiarities of creation of extra large agricultural companies under conditions of insufficient legislative regulation in Ukraine: presentation at the 102 EAAE Seminar ["Super large farming companies in Eastern Europe: emergence and possible impacts"]. (Moscow, Russia, May17–18, 2007) [Електронний ресурс]. – Доступний з : < <http://agecon.lib.umn.edu/cgi-bin/view.pl> >.

Таблиця 1.1			
Виробники сільськогосподарської продукції в Україні, 2000–2010 рр.			
Організаційно-правові форми	Кількість		
	2000	2005	2010
Корпоративний сектор			
Сільськогосподарські підприємства – всього, од.	13160	15430	14767
у тому числі:			
господарські товариства	6718	7900	7769
приватні підприємства	2519	4123	4243
виробничі кооперативи	3136	1521	952
державні підприємства	385	386	322
Інші	402	1500	1481
Індивідуальний сектор			
Фермерські господарства, тис. од.	34,8	42,4	41,7
Господарства населення, всього, тис. од.	н/д	10105,1	9430,3
із них особисті селянські господарства	н/д	4915,3	4540,4
Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.			

У табл. 1.1 щодо корпоративного сектора відображено окремі сільськогосподарські підприємства без зазначення, чи належать вони до агрохолдингових структур. Великотоварні корпорації та їхні об'єднання зазвичай організаційно не декларують власний бізнес як українські агрхолдинги. Як правило, вони реєструються в офшорах, що забезпечує пільгові умови оподаткування материнської компанії, а їхні дочірні підприємства залишаються платниками ФСП в Україні. Тому офіційно відстежити появу та динаміку функціонування агрохолдингів як повноцінних операторів аграрного ринку практично неможливо. В статистичному обліку такі процеси не отримують належного відображення.

Формування та розформування агрокорпорацій здійснюється дуже динамічно. Останнім часом у корпоративному секторі спостерігаються процеси надконцентрації, коли сформовані агробізнесові структури поглинаються іншими, створюючи мегаагрохолдинги, досить потужні за обсягами земельного банку, наявних активів, значно диверсифікованого кредитного портфеля для залучення фінансових ресурсів, у тому числі через розміщення IPO² на міжнародних фондових біржах.

Індивідуальний сектор представлений двома типами одноосібних господарств: фермерськими господарствами та господарствами населення. Фермерські господарства – підприємницькі формування громадян зі статусом юридичної особи, які виробляють товарну сільськогосподарську продукцію, можуть займатися її переробкою та

² IPO (Initial Public Offering) – це перша публічна продаж акцій приватної компанії. IPO насамперед дозволяє залучити додатковий капітал для розширення бізнесу. Причому іноді цей капітал обчислюється мільярдами доларів. Крім отримання фінансування для подальшого розвитку, процедура IPO може служити і деяким іншим цілям, зокрема, – убезпечити бізнес від подальшого поглинання з боку конкурентів, рейдерів або просто великих транснаціональних агрохолдингів. Поглинання компанії, що провела перше публічне розміщення, буде складнішим і дорожчим.

реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, безоплатно наданих їм для ведення фермерського господарства. У 2010 р. нараховувалося 41,7 тис. фермерських господарств.

До господарств населення відносяться домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність як із метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції.

В Україні мають земельні ділянки і, відповідно, проводять сільськогосподарську діяльність 9,4 млн домогосподарств, розміщених як у сільській місцевості, так і в міських поселеннях (містах і селищах міського типу). В їхньому числі – 4,5 млн особистих селянських господарств – домогосподарств, розміщених у сільській місцевості, членам яких надані земельні ділянки з цільовим призначенням – для ведення особистого селянського господарства. Діяльність особистих селянських господарств регулюється спеціальним законом. Норма землекористування цих господарств – до двох гектарів, але їхня земельна ділянка може бути збільшена у разі отримання в натурі (на місцевості) земельного паю. Завдяки цьому частина господарств населення використовує земельні ділянки, значно більші за 2 га.

Серед сільськогосподарських підприємств і виробників сільськогосподарської продукції індивідуального сектора спостерігається значне розширення за обсягами землекористування. Так, 45% сільськогосподарських підприємств розміром до 1 тис. га обробляють 11,6% сільськогосподарських угідь, а 0,9% підприємств розміром понад 10 тис. га – 14,2% сільськогосподарських угідь. Подібне має місце й у фермерських господарствах і господарствах населення (табл. 1.2). Водночас дані табл. 1.2 не відображають явища надконцентрації (холдингізації) сільськогосподарського виробництва.

Таблиця 1.2								
Розподіл виробників сільськогосподарської продукції за розмірами сільськогосподарських угідь, 2010 р.								
Корпоративний сектор (сільськогосподарські підприємства)			Індивідуальний сектор					
розмір підприємств, га	частка, %		Фермерські господарства			Господарства населення		
	у загальній кількості	у площі землі	розмір господарств, га	частка, %		розмір господарств, га	частка, %	
				у загальній кількості	у площі землі		у загальній кількості	у площі землі
до 1000,0	45,0	11,6	до 50,0	64,6	14,2	до 0,25	25,2	3,3
1000,1–4000,0	26,1	46,9	50,1–100,0	9,8	6,8	0,26–1,0	53,0	24,4
4000,1–10000,0	5,5	27,3	100,1–500,0	10,9	24,3	1,01–5,0	18,5	30,4
більше 10000,0	0,9	14,2	500,1–1000,0	2,4	16,5	5,01–10,0	2,0	11,8
не мають сільськогосподарських угідь	22,5	–	понад 1000,0	1,9	38,2	понад 10,0	1,3	30,1
			не мають сільськогосподарських угідь	10,4	–			
Разом	100,0	100,0	Разом	100,0	100,0	Разом	100,0	100,0
Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.								

1.3. Ринок і виробництво аграрної продукції

Формування аграрного ринку у процесі трансформацій супроводжувалося ціновим диспаритетом і нерозвиненістю маркетингових мереж, які б забезпечували ефективне просування продукції агропродовольчим ланцюжком за справедливими ціновими співвідношеннями між усіма учасниками ринку. На першому етапі реформ вітчизняне виробництво значно скоротилось, а відкритість кордонів спричинила імпортозаміщення за більшістю товарних позицій із високим ступенем переробки. Внаслідок цього аграрний ринок значною мірою формувався під впливом більш дешевого імпортного виробництва, з одного боку, та неефективного високозатратного вітчизняного – з іншого. Після поступового обмеження імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції найбільшу ринкову владу на другому етапі реформ отримали агрохолдинги, які об'єднали у своєму складі сільськогосподарські та переробні підприємства, посередницькі та агротрейдерні компанії. Монополізація ними каналів збуту призводить до втрати вигідних позицій індивідуальних господарств на внутрішньому та світових ринках сільськогосподарської продукції та продовольства. Поки що схеми збуту за більшістю видів сільськогосподарської продукції, що враховували б інтереси малотоварних господарств, не відпра-

цьовані, особливо якщо йдеться про гуртову торгівлю свіжими продуктами.

Розбалансованість ринку аграрної продукції призвела до суттєвого викривлення структури її виробництва. Налагоджені крупними агрокорпораціями і трейдерами схеми дозволяють отримувати стабільний прибуток від реалізації таких "експортних" культур, як зернові, соя, соняшник, ріпак. Починаючи з 2005 р., наприклад, площі, що відводяться під ріпак, стрімко зростали як в корпоративному, так і в індивідуальному секторах практично в усіх регіонах України. Найбільші площі під цією культурою зосереджені у центральних регіонах України, внаслідок чого високопродуктивні землі відволікаються від виробництва продовольчих культур. Спостерігалася тенденція нарощування посівів ріпаку в південних регіонах, наближених до портової інфраструктури експорту.

Загалом під дією ринкових чинників в Україні склалася така структура виробництва сільськогосподарської продукції, у якій корпоративні та індивідуальні господарства мають свої ніші. Корпоративні господарства виробляють найбільш комерційно привабливі та експортоорієнтовані види продукції, а індивідуальні, зокрема господарства населення, зорієнтовані на продовольче самозабезпечення та наповнення внутрішнього продовольчого ринку. При цьому в індивідуальному секторі загалом виробляють 60,1% валової продукції сільського господарства (табл. 1.3).

Частка різних типів господарств у виробництві сільськогосподарської продукції, %						
Показник	Корпоративний сектор		Індивідуальний сектор			
			Фермерські господарства		Господарства населення	
	2000	2010	2000	2010	2000	2010
Валова продукція сільського господарства	32,3	39,9	1,7	5,0	66,0	55,1
Зернові та зернобобові культури	76,5	63,8	5,1	12,0	18,4	24,2
Насіння соняшнику	77,5	64,7	10,0	17,8	12,5	17,5
Насіння ріпаку	96,0	85,0	4,0	15,0	—	—
Цукрові буряки (фабричні)	82,1	83,7	5,7	8,4	12,2	7,9
Картопля	1,1	1,7	0,3	0,9	98,6	97,4
Овочі	15,5	9,3	1,4	2,6	83,1	88,1
Плоди	18,2	16,4	-	-	81,8	83,6
М'ясо всіх видів	25,8	52,8	0,5	2,3	73,7	44,9
Молоко всіх видів	28,5	18,7	0,5	1,0	71,0	80,3
Яйця	33,7	59,6	0,1	0,5	66,2	39,9
Мед	6,6	2,0	0,2	0,3	93,2	97,7
Вовна	38,3	13,8	0,3	3,1	61,4	83,1

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

Показники продуктивності в сільському господарстві України (урожайність сільськогосподарських культур, продуктивність худоби тощо) порівняно з країнами ЄС нижчі. Водночас вони відрізняються й у різних типах господарств. Урожайність основних культур вища в корпоративних господарствах, продуктивність молочного скотарства – в господарствах населення (табл. 1.4).

Порівняно низькі середні рівні урожайності, якими оперує офіційна статистика, далеко не завжди відображають реальний стан справ. У багатьох господарствах, особливо невеликих, низька

продуктивність частково зумовлена недостатнім внесенням мінеральних, органічних добрив, недотриманням агротехнічних вимог унаслідок обмеженості фінансових ресурсів. Проте часто причиною низьких показників продуктивності є значний рівень тінізації багатьох етапів виробничо-збутового ланцюга. Підприємства обліковують лише частину виробленої продукції, занижуючи цим показники продуктивності. За оцінками експертів, третина торговельного обороту (у тому числі експортного) продукцією сільськогосподарства перебуває в тіні.

Продуктивність сільськогосподарських угідь і тварин, 2010 р.			
Показник	Корпоративний сектор (сільськогосподарські підприємства)	Індивідуальний сектор	
		Фермерські господарства	Господарства населення
Валова продукція сільського господарства у порівнянних цінах 2005 р. у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн. – усього,	246,2	116,8	348,4
в тому числі			
продукція рослинництва	136,1	99,1	202,8
продукція тваринництва	110,1	17,7	145,6
Урожайність сільськогосподарських культур, т/га:			
зернові і зернобобові	2,9	2,2	2,5
цукрові буряки	28,5	25,1	25,7
соняшник	1,6	1,3	1,3
Середній удій молока від 1 корови, кг на рік	3660	2997	4110

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

1.4. Система державної підтримки сільського господарства

Загальна характеристика

Система державної підтримки почала формуватися на другому етапі аграрних трансформацій. Серед механізмів державної підтримки застосовуються: цінове регулювання; виробничі дотації; субсидії на придбання ресурсів; податкові субсидії; кредитна підтримка; фінансування загальних послуг і програм сільського розвитку. З 2000 до 2004 рр. основну частку державної підтримки агровиробники отримували через непрямі механізми (пільгове оподаткування), а також через механізм компенсації частини відсотків, сплачених комерційним банкам за надані кредити. Через фінансову кризу та необхідність виконання вимог СОТ в останні роки обсяги фінансування сільського господарства з бюджету були значно скорочені. У 2009 р. розміри бюджетної підтримки аграрного сектора, передбачені Мін-агрополітики України, скоротились у 1,5 раза порівняно з 2008 р. Практично повністю призупинено фінансування програм сільського розвитку.

Після 2009 р. розміри бюджетної підтримки за окремими програмами поступово відновлюються. Однак залишилася і поглиблюється нерівномірність доступу виробників до бюджетних коштів. Це зумовлено нечіткістю правил надання підтримки та непрозорістю механізмів розподілу коштів, що відкриває можливості надання преференцій. Більшість субсидій спрямовується корпоративним господарствам, які мають значний політичний вплив на розподіл бюджетних коштів. Водночас саме малі та середні виробники виконують функції забезпечення культури землеробства, збереження культурних і господарських традицій сільського розвитку, утримання зайнятості в сільській

місцевості та вносять значний вклад у формування продовольчих ресурсів держави.

У 2010 р. із 8,7 тис. сільськогосподарських підприємств, зайнятих вирощуванням культур, виробництво яких дотувалося, 5,9 тис. (68,4%) зовсім не отримали дотацій і виплат. Натомість 450 найбільших підприємств (5,2%) отримали 68,5% усіх коштів. Частка цих доплат досягала 13,2% суми виторгу від реалізації рослинницької продукції. Подібна практика характерна і в дотуванні виробництва тваринницької продукції (табл. 1.5).

Індивідуальний сектор – господарства населення, які упродовж останніх 10 років виробляють понад половину усієї продукції сільського господарства, – практично позбавлений доступу до програм державної підтримки. Фермерські господарства, зокрема великі, частково брали участь у державних програмах. Існувала спеціальна програма підтримки фермерських господарств, але її фінансування припинилося з 2010 р.

Механізми підтримки

Цінове регулювання. У 2004 р. після ухвалення Закону "Про державну підтримку сільського господарства України" було запроваджене цінове регулювання ринку найважливіших видів сільськогосподарської продукції через уведення мінімальних закупівельних цін (зернові, насіння соняшнику, тваринницька продукція) та бюджетних субсидій за проданих переробним підприємствам тварин. У 2005 р. для проведення цінової політики було створено Аграрний фонд, який намагався проводити регулювання шляхом державних інтервенцій на ринках сільськогосподарської продукції. Проте для ефективної підтримки цін на ринку Аграрному фонду постійно бракує фінансових ресурсів, прозорості в діяльності та ефективного використання виділених коштів (див. вікно 1).

Групування сільськогосподарських підприємств за сумою одержаних дотацій і доплат, 2010 р.*								
Групи господарств за розміром отриманих дотацій і доплат (ДД), тис. грн	Дотації і доплати для розвитку рослинництва				Дотації і доплати для розвитку тваринництва			
	Кількість господарств у групі	Частка групи, %		Частка ДД у виторзі, %	Кількість господарств у групі	Частка групи, %		Частка ДД у виторзі %
		У кількості господарств	У сумі ДД			У кількості господарств	У сумі ДД	
ДД не одержували	5952	68,4	0,0	0,0	1898	41,8	0,0	0,0
Від 0 до5	39	0,4	0,0	0,1	149	3,3	0,0	0,2
Від 5,1 до 25	181	2,1	0,1	0,5	386	8,5	0,3	1,7
Від 25,1 до 50	214	2,5	0,4	1,2	279	6,1	0,6	3,6
Від 50,1 до 100	277	3,2	1,0	2,0	335	7,4	1,4	3,9
Від 100,1 до 250	586	6,7	4,7	4,0	527	11,6	5,0	5,2
Від 250,1 до 500	540	6,2	9,5	7,0	374	8,2	7,7	10,2
Від 500,1 до 1000	463	5,3	15,8	9,9	272	6,0	11,3	10,9
Більше 1000	450	5,2	68,5	13,2	321	7,1	73,7	14,7
Всього	8702	100,0	100,0	3,8	4541	100,0	100,0	9,0
* Для групування вибрані ферми, у яких сума виторгу від реалізації продукції більша за нуль.								
Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма статистичної звітності № 50-сг.)								

Вікно 1

За висновками прес-служби Рахункової палати України у 2010 р. Аграрний фонд не виконував функції цінового регулятора на аграрному ринку. Структура, створена для стимулювання виробництва сільгосппродукції та розвитку аграрного ринку, діяла практично навпаки. Зокрема, під час проведення закупівель зернової продукції до державного інтервенційного фонду Аграрний фонд застосував процедуру закупівлі в одного учасника, погодивши такі дії з Мінекономіки. Підприємству-посереднику, що не є сільськогосподарським товаровиробником, з держбюджету було авансовано 65% коштів від загального обсягу, спрямованого на закупівлю зернових. Це дало йому можливість провести поставку 73,3% від закуплених до державного інтервенційного фонду зернових культур. Водночас безпосередні сільськогосподарські товаровиробники не були залучені до формування державного інтервенційного фонду. За інформацією Рахункової палати, не проводилися в 2010 р. і належні товарні інтервенції на організованому аграрному ринку. Аграрний фонд, використовуючи кошти державного бюджету, займався накопиченням зерна на хлібоприймальних підприємствах, а потім у сконцентрованих обсягах за тією ж вартістю реалізовував його окремим підприємствам. При цьому витрати за зберігання зерна відшкодовувались із державного бюджету. Понад те, Аграрний фонд із дозволу Кабміну реалізовував зернові культури окремим зернотрейдером, що не було пов'язано з державним ціновим регулюванням. У 2010 р. близько 70% зерна інтервенційного фонду реалізовано шести підприємствам, які отримали квоти на експорт зерна.

<http://www.ut.net.ua/News/18369>

Виробничі дотації. З 2003 р. для підтримки галузі тваринництва було введено доплати за збережене поголів'я корів м'ясного та молочного напрямку, овець та кіз тощо. Для отримання виробничих дотацій встановлювалася мінімальна кількість голів на одне підприємство, що суттєво обмежувало права дрібних виробників. Основною метою доплат було недопущення скорочення поголів'я сільськогосподарських тварин та їхнього масового забою, проте попри встановлені механізми доплат скорочення поголів'я худоби продовжується.

У 2006 р. були запроваджені виробничі дотації у рослинництві: бюджетні виплати на гектар сільськогосподарських культур (зернові, ріпак, льон). Ці дотації надаються на підставі даних про площу, засіяну для отримання врожаю. Погектарні платежі мали на меті утримати виробників від скорочення посівних площ і частково компенсувати їхні витрати.

Загалом бюджетна підтримка виробників продукції рослинництва та тваринництва у 2006–2008 рр. (погектарні виплати, виплати за наявне поголів'я та доплати за здану худобу) становила в середньому 27–30% усіх видатків Мінагрополітики України (1,6–2,7 млрд грн). У 2009 р. бюджетні дотації, пов'язані з виробництвом продукції, скоротилися до 370 млн грн, а в 2010 р. – до

менше 100 млн. грн. через брак коштів. Водночас доступ до виробничих дотацій залишається непрозорим, переважна частина цих коштів надходить великим підприємствам.

Субсидії на придбання ресурсів. Для здешевлення придбаних сільськогосподарськими підприємствами і фермерськими господарствами ресурсів використовувалися декілька механізмів – компенсація вартості добрив (діяла лише у 2004 р.), тридцятивідсоткова компенсація вартості придбаної вітчизняної техніки (з 2002 р.), лізинг і, головним чином, часткова компенсація ставок за залученими кредитами комерційних банків (із 2000 р.). Щороку встановлювався розмір кредитної ставки, що мала компенсуватися (для кредитів у національній та іноземній валюті, довгострокових і короткострокових), а також максимальний розмір кредитної ставки за залученим кредитом (часто цей розмір встановлювався нижче поточної ставки банків, що призводило до підвищення корупційності під час підписання угоди та отримання компенсації із бюджету).

Податкові субсидії. Значна частина державної підтримки сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств здійснювалася через податкові пільги: фіксований сільськогос-

подарський податок (ФСП) і пільговий механізм сплати податку на додану вартість (ПДВ). Унаслідок дії ФСП щороку з державного бюджету Пенсійному фонду компенсувалася різниця між сумою, яку він мав би отримати на загальних засадах, і фактично сплаченою за спеціальними ставками збору на обов'язкове пенсійне страхування. Ці виплати в середньому становили 10–15% від загального обсягу бюджетної підтримки, що здійснювалася через Мінагрополітики.

Через механізм сплати ПДВ сільськогосподарські підприємства і фермерські господарства отримували компенсації від переробних підприємств за продане їм молоко і м'ясо у розмірі сум ПДВ, що мали б бути сплачені до державного бюджету. Також різницю сплаченого та отриманого від продажу продукції ПДВ, що фіксувалася на окремому рахунку, можна було використати для придбання матеріально-технічних ресурсів (щороку ця сума становила понад 1,5 млрд грн). Сума акумульованого ПДВ для придбання ресурсів зросла з 2,6 млрд грн у 2008 р. до 7,7 млрд у 2009 та 8 млрд грн у 2010 р.

Кредитна підтримка. Для поліпшення фінансового стану сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств із 2000 р. було запроваджено механізм часткової компенсації ставок за кредитами комерційних банків. Упродовж 2003–2008 рр. для цих цілей було виділено близько 2,6 млрд грн, причому в 2008 р. – 1,02 млрд грн. Проте функціонування цього механізму супроводжувалося низкою негативних явищ. По-перше, компенсація жодним чином не впливала на розширення кола отримувачів комерційних кредитів, котрі залишалися доступними лише для тих господарств, що могли забезпечити стовідсоткову заставу за кредитом. По-друге, більшість кредитів надавалася на короткостроковий період (до одного року), внаслідок чого господарства досить часто ставали заручниками банків через те, що погашення кредиту вимагало негайної реалізації продукції (восени одразу після збирання врожаю), як правило, за низькими цінами. По-третє, обмеження верхньої межі кредитних ставок призводило до корупційності у регіональних представництвах Мінагрополітики та підписання прихованих договорів із комерційними банками, що підвищувало трансакційні витрати отримувачів кредитів.

У 2009 р. обсяги фінансування програми фінансової підтримки підприємств АПК через механізм здешевлення кредитів комерційних банків було скорочено у 2,7 раза порівняно з 2008 р., а у 2010 р. у 4 рази порівняно з 2009 р.

Програми сільського розвитку. На першому етапі аграрних трансформацій надання загальних послуг і реалізація програм сільського розвитку фінансувалися на досить низькому рівні – приблизно 500 млн грн у середньорічному обчисленні. В 2004–2008 рр. фінансування збільшилося і в середньому становило 2,8 млрд грн на рік, а надалі знову зменшилося. При цьому значна частина коштів використовувалася для фінансування аграрної освіти, тобто на підготовку кадрів для аграрного сектора, які у село практично не повертаються.

1.5. Ефективність державної підтримки у міжнародному порівнянні

За період із 1995–1997 рр. по 2008–2010 рр. сільськогосподарська підтримка збільшилася в усіх країнах, де розвивається ринкова економіка (*in emerging economies*)³. У 2008–2010 рр. показник ОПВ (PSE)⁴ в Україні становив 7%, що наближається до рівня підтримки США. Високим був у Росії рівень підтримки і останніми роками він наблизився до середнього рівня країн ОЕСР⁵ (22% у 2008–2010 рр.), що майже на рівні ЄС-27.

У країнах ОЕСР показник ОЗП (TSE)⁶, який є сумою ОПВ (PSE), ОПЗП (GSSE)⁷ і прямих бюджетних трансфертів споживачам, зменшився з 2,2% ВВП у 1986–88 до 1,4% у 1995–1997 і до 0,9% ВВП у 2008–2010 рр. Ця частка постійно зменшується у країнах ОЕСР, що відображає не тільки реформи у політиці, але і зменшення важливості аграрного сектора для економіки загалом. Але у країнах, де розвивається ринкова економіка, відсоток ОЗП (TSE) є нижчим за країни ОЕСР, за виключенням України та Китаю. У Китаї частка ОЗП у ВВП збільшилася з 1,55% у 1995–1997 рр. до 2,3% у 2008–2010 рр. Найбіль-

³ За виключенням Південної Африки.

⁴ ОПВ – оцінка підтримки виробника (PSE – Producer Subsidy Estimate).

⁵ Середній показник ОПВ (PSE) по країнах ОЕСР дорівнює 20% у 2008–2010 рр.

⁶ ОЗП – оцінка загальної підтримки (TSE – Total Support Estimate).

⁷ ОПЗП (GSSE) – оцінки підтримки загальних послуг.

ше зростання ОЗП порівняно з іншими країнами відбулося в Україні, де загальна підтримка ОЗП збільшилася з 0,1% ВВП у 1996–1997 рр. до 2,1% ВВП у 2008–2010 рр.

Оцінка внутрішньої підтримки вітчизняного сільського господарства за методикою ОЕСР свідчить про те, що її рівень в Україні немалий порівняно з іншими країнами, але бюджетні програми цієї підтримки реалізовувалися неефективно. Наприклад, у 1998–2010 рр. у країні діяв механізм дотацій через акумулювання ПДВ на молоко та м'ясо переробними заводами, що мав стимулювати нарощування поголів'я ВРХ і збільшення виробництва молока. За 13 років його існування було виплачено 10 млрд грн дотацій тільки на молоко, але виробництво молока в Україні зменшилося з 18 млн т до 10 млн т, а поголів'я корів – із 5, 4 млн голів до 2,5 млн голів. Розрахунок підтримки ринкової ціни за методикою ОЕСР показав, що упродовж дії цієї дотації насправді відбулося додаткове оподаткування первинних виробників молока, бо молокопереробні заводи занижували закупівельну ціну, що слугувала базою для нарахування дотаційних виплат, які самі заводи й визначали. Для прикладу, закупівельні ціни на молоко в січні–квітні 2011 р. становили 2,2 грн/л для господарств населення та 3,5 грн/л для сільськогосподарських підприємств, що відповідно становить 69% і 80% від мінімальної та максимальної ціни реалізації європейськими виробниками. Отже, цей механізм виконував функцію не стимулювання нарощування поголів'я ВРХ і збільшення виробництва молока, а прив'язки сировинних зон до молокопереробних заводів і гарантував безперебійне постачання молочної сировини.

Бюджетна програма доплат на 1 кг молока та м'яса, продані переробним підприємствам, що діяла у 2011 р., також не мала стимулюючого ефекту для нарощування виробництва дефіцитної в країні молочної та м'ясної сировини⁸. По-перше, існували проблеми з наповненням спеціального фонду державного бюджету для виплат цих дотацій. По-друге, якщо б цей фонд навіть

⁸ Бюджетна дотація за реалізоване молоко сільськогосподарським підприємствам затверджена на 2011 р. у розмірі 0,35 грн за кілограм у перерахунку на базисну жирність, фізичним особам – 0,3 грн за кілограм; бюджетна дотація за вирощений і проданий на забій і переробку переробним підприємствам молодняк великої рогатої худоби – 1,5 грн за кілограм живої ваги; за свиней – 1 грн за кілограм живої ваги.

наповнювався вчасно, програму не можна вважати стимулюючою, оскільки шляхом коригування цін переробні підприємства вилучають значну частину дотаційних виплат на свою користь.

Завершуючи розгляд становлення сучасної системи аграрного виробництва в Україні можна констатувати, що вона виявилася результатом пристосування сільськогосподарської галузі до реальних умов функціонування національної економіки в період її ринкового трансформування. Роздержавлення та приватизація землі, реорганізація сільськогосподарських підприємств відкрили можливість для розвитку різних форм аграрного виробництва на засадах приватної власності. Проте через відсутність істотних інституційних змін (або внаслідок створення формальних аналогів зарубіжних інститутів) у нових формах практично відтворювалася попередня схема організації сільськогосподарського виробництва, де головне місце відводилося великим господарським формуванням і формально не заперечувалася можливість існування сімейних (фермерських і особистих селянських) господарств. Визначальну роль у цьому відіграли: спосіб мислення і поведінки різних верств сільського населення (декілька поколінь якого прожили в умовах тоталітарного правління колгоспно-радгоспного господарювання); успадковані від попередньої системи майнові комплекси та організаційні схеми функціонування сільськогосподарської галузі; прагнення владних структур до відновлення великотоварного виробництва, яке нібито мало гарантувати продовольчу безпеку країни та процвітання села, але зазнало катастрофічного спаду в процесі реформування.

ДУАЛЬНА СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА: НАДКОНЦЕНТРАЦІЯ І НАТУРАЛІЗАЦІЯ

2.1. Агрохолдинги

2.1.1. Загальна характеристика

Значна частина корпоративного сектора представлена потужними горизонтально та вертикально інтегрованими структурами, що мають в земельних банках сотні тисяч гектарів сільськогосподарських земель, високий рівень капіталізації і централізовано кероване сільськогосподарське виробництво. Частково це пов'язане з активною державною підтримкою такого курсу розвитку аграрного сектора, який домінував у радянський період, коли основними виробниками продовольства були великі колгоспи і радгоспи. Незважаючи на динамічність зміни політичних еліт в Україні після набуття незалежності, уряди завжди орієнтувалися на підтримку розвитку великого бізнесу в сільському господарстві. Продовольчу безпеку в Україні пов'язують із сільськогосподарським виробництвом, що базується не на сімейних бізнес-моделях, як у розвинених країнах світу, а на приватних багатоземельних корпоративних структурах. Вважається, що тільки великі підприємства, контролюючи тисячі гектарів землі, здатні виробити необхідні обсяги продукції, залучити інвестиції, забезпечити високу продуктивність, нарощувати експортний потенціал країни. Таким чином, реформування аграрного сектора, орієнтоване на залучення у сільське господарство реального інвестора, обернулося для села формуванням у середині 2000-х років нового корпоративного аграрного устрою. Корпоративний аграрний устрій – це специфічний порядок організації великомасштабного аграрного виробництва на основі концентрації землі, горизонтальної і вертикальної інтеграції виробництва у агрохолдингах.

Агрохолдинг – організаційно-правова форма ведення бізнесу на централізованій основі материнською компанією, що одноосібно управляє діяльністю інших підприємств, які входять до складу холдингу, за допомогою належного їй контрольного (холдингового) пакету акцій.

Агрохолдинги у сільському господарстві діють виключно як бізнесові структури, головна мета котрих полягає в примноженні власного капіталу за рахунок прибутків і надприбутків у вигляді ренти. Використовуючи таку організаційно-правову форму ведення бізнесу, агрохолдинги активно залучають капітал різними способами, у тому числі за допомогою випуску і розміщення акцій на фондових біржах за кордоном. Поряд із класичними агрохолдингами, корпоративний сектор представляють також інші великі оператори аграрного ринку, які працюють в промисловості, торгівлі, банківській сфері, орендує при цьому великі масиви сільськогосподарських земель для власного виробництва комерційної, експортно привабливої сільськогосподарської продукції.

2.1.2. Еволюція становлення корпоративного сектора

Після грудневого 1999 р. Указу Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" значно активізувалися трансакції з землею. Для захисту права приватної власності селян на земельну частку (пай) у січні 2001 р. був уведений мораторій на купівлю-продаж земельних часток (паїв). Відповідно до ухваленого Закону "Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)" заборонялася вільна купівля-продаж земель сільськогосподарського призначення, але дозволялася передача земельних часток у спадщину та їхній викуп для державних і громадських потреб. Передбачалося, що мораторій діятиме короткий проміжок часу до врегулювання порядку реалізації прав громадян та юридичних осіб на земельну частку (пай) в новому Земельному кодексі України. З ухваленням Земельного кодексу в 2001 р. мораторій не було знято і з того часу декілька разів відтерміновувався Верховною Радою України. Незавершеність інституційних трансформацій в аграрній сфері призвела до формування механізмів тіньового контролю над розподілом сільськогосподарських земель, а від-

так і до появи тіньового ринку землі. Всупереччинному мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення в юридичній практиці за напівлегальними схемами досить часто здійснюються операції з відчуження таких земель. Найпоширенішими схемами обходу мораторію були: укладання попереднього договору купівлі-продажу з умовою, що він повністю вступає в силу після закінчення дії мораторію; оформлення довіреності з правом розпорядження землею; укладення договору оренди з подальшим правом першочергового викупу тощо. До 2006 р. трансакції із земельними паями, концентрація землі та її незаконні купівля-продаж набрали таких масштабів, що Верховна Рада України у лютому 2006 р. ухвалила Закон "Про внесення зміни до Земельного кодексу України", яким визнавалися недійсними угоди з купівлі-продажу землі, а 24 липня 2006 р. вийшов Указ Президента України № 644/2006 "Про деякі питання організаційно-правового забезпечення формування та регулювання ринку землі та захисту прав власників земельних ділянок". Декларативні законодавчі акти деякою мірою "налякали" великих операторів аграрного ринку, тож їхня активність дещо знизилася. Однак реальних дій за законодавчими ініціативами не відбулося, тому названі схеми відчуження земельних часток продовжували практикуватися із деякою модифікацією.

У період 2004–2008 рр. процеси створення великих холдингів, що мали 50–100 тис. га землі, здійснювалися гігантськими темпами. Сформоване "аграрне лобі" робило ставку на швидке скасування мораторію і легалізацію власності на захоплені земельні масиви. Проте пролонгація мораторію і фінансова криза 2008 р. обернулися істотними втратами для власників агрохолдингових компаній. Продовження мораторію на купівлю-продаж землі викликало зростання витрат на утримання набутих земель і виплати орендної плати не тільки за оброблювані землі, а й за необроблювані. Легко сформований раніше земельний банк у 100 тис. га щорічно вимагав вилучення кількох мільйонів доларів на сплату оренди. Очікування на швидке відкриття ринку шляхом лобіювання зняття мораторію на купівлю-продаж землі не спрацювали, що змусило власників та орендарів великих земельних масивів у період кризи шукати шляхи для мінімізації збитків. Якщо в докризові часи інвестори були готові сплачувати мільйони за оренду землі, розраховуючи на швидке відкриття ринку, то на початку кризи почали частинами збувати підконтрольні

землі. Певна частка земельних активів була продана нижче від тієї ціни, за якою вони купувалися напередодні кризи; нарощування земельних банків тимчасово припинилося. За результатами відкритих інтерв'ю власників "докризових агрохолдингів", скорочення площ підконтрольних їм сільськогосподарських земель у 2009 р. становило від 25 до 60% утвореного тоді земельного банку.

Разом із тим фінансова криза сприяла перегрупуванню стратегічних інвесторів, що спрямували свої інтереси в агропродовольчий сектор, який перебуває у вигіднішому становищі, ніж інші сектори економіки. Понад те, загострення світової продовольчої проблеми та зростання світових цін на продовольство, а також невикористаний потенціал українського сільського господарства закріплює його привабливість для "великого капіталу".

У 2008–2009 рр. нові оператори в аграрному секторі почали формувати свої земельні банки за рахунок придбання більш "слабких" агрохолдингів, особливо тих, які сконцентрували землю не тільки для виробництва, а й для можливого перепродажу після скасування мораторію. Це було сигналом для інших великих операторів агросектора до зміцнення своїх позицій на земельному ринку.

У 2010 р. 40 найбільш великих холдингових структур контролювали 4,5 млн га угідь, що становить 13% оброблюваних сільськогосподарських земель⁹. Серед найбільш великих агрохолдингів слід назвати: "Укрлендфармінг" (земельний банк перевищив 436 тис. га); "Українські аграрні інвестиції" (земельний банк становить понад 330 тис. га); "Миронівський хлібопродукт", який наростив земельний банк до 280 тис. га; "Астарта-Київ" (230 тис. га); "Мрія Агрохолдинг" (218 тис. га); ДП "Нафком-Агро" (200 тис. га) та ін.

Окремо слід назвати ТОВ "Агрохолдинг "Авангард": він хоча практично і не має земельних угідь, проте є найбільшим виробником м'яса птиці в Україні. Виробничі потужності підприємства розміщені в 14 областях України та включають 19 птахофабрик, 3 репродуктори, 9 зон для підрощення молодняку птиці, завод із переробки яєць, 6 комбикормових заводів і 3 склади для тривалого зберігання яєць. Загалом середньорічне поголів'я курей-несучок становить 24,3 млн гол, а виробництво яєць коливається на рівні 7,1 млрд шт. на рік, що становить

⁹ K. Deininger and D. Byerlee. The rise of large Farms in land abundant countries: do they have a future? Policy Research Working Paper of World Bank. – March 2011. – 35 p. (WPS5588).

понад 40% валового виробництва цього виду продукції в Україні.

Процес створення нових агрохолдингів триває досить активно. У середині 2011 р. група "Систем Кепітал Менеджмент" (СКМ) і група "Смартхолдинг" на базі сільськогосподарських активів Маріупольського металургійного комбінату (ММК) ім. Ілліча створили агрохолдинг Група HarvEast із земельним банком 225 тис. га. При цьому експерти прогнозують, що за 2–3 роки з урахуванням інвестиційних можливостей і амбіцій СКМ земельний банк Групи HarvEast може зрости до 500 тис. га і більше, а агрохолдинг стане лідером в українському аграрному секторі.

Розвиток агрохолдингів супроводжується постійним нарощенням їхньої капіталізації. Процес капіталізації відбувається не тільки перетворенням частини прибутку підприємства у додатковий капітал, а й шляхом залучення коштів інвесторів через емісію акцій і розміщення їх на фондових біржах провідних країн світу. Розміщення акцій здійснюється через механізми IPO (первинна публічна пропозиція) та приватного розміщення. Корпоративний сектор значно краще

забезпечений основними та оборотними засобами для виробництва порівняно з іншими сільгоспвиробниками. Середній рівень фондооснащеності виробництва у агрохолдингах у 4,5 рази вищий за середній рівень по країні. Технологічні рішення базуються на використанні високоефективних систем обробки ґрунту "No-Till" та "Mini-Till", застосуванні систем GPS, що дозволяє контролювати технологічний процес.

У просторовому розрізі найбільше сільськогосподарських земель контролюється холдингами у Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій і Чернівецькій областях – понад половину. У десятих областях в центрі, на заході і на сході ця частка коливається від чверті до половини (рис. 2.1).

Найбільші за розмірами землекористувачів агрохолдинги (від 400 до 600 тис. га), розміщують своє виробництво у найпридатніших для сільського господарства регіонах – Полтавській, Вінницькій, Хмельницькій, Сумській і Чернігівській областях; від 200 до 400 тис. га – у Черкаській, Харківській, Тернопільській, Донецькій і Житомирській областях.

Розділ 2. Дуальна структура сільського господарства: надконцентрація і натуралізація

Характерною особливістю господарювання агрохолдингів є неповний обробіток контрольованих земель, що свідчить про накопичення земельних активів із метою подальшого перепродажу, а не агровиробництва. Так, за даними Eavex Capital, зібрана площа в 2010 р. становила: у ТОВ "Лендком" – 39 тис. га (52,7% від загальної), у ПАТ "Агротон" – 127 тис. га (84,1%), у ПАТ "Дакор Агро Холдинг" – 82 тис. га (77,4%), у НВФ ТОВ "Сінтал-Д" – 87 тис. га (86,1%) тощо.

2.1.3. Рентні відносини

Економічна діяльність агрохолдингів орієнтована на отримання прибутку і ренти, яка є формою надприбутку, що виникає внаслідок використання обмежених різноякісних ресурсів. Ураховуючи те, що великі агропромислові формування мають вихід на зовнішні ринки, вони отримують можливість збільшувати рентні прибутки внаслідок нижчого, ніж у розвинених країнах, рівня життя українських селян. Джерелом "глобальної" ренти є відмінності у національних умовах виробництва продукції, системах державного регулювання господарської діяльності тощо.

Диференційна рента І роду в землеробстві виникає внаслідок відмінностей земельних ділянок за їхньою родючістю та місцем розміщення. В глобальному вимірі головну роль відіграє ринкова ціна та величина орендної плати за земельні угіддя в тій чи іншій країні.

Серед провідних країн Європи середній рівень орендної плати за сільськогосподарські угіддя в Україні є найнижчим. Так, у відповідні роки він є меншим за аналогічний показник у Ве-

ликій Британії у 8,8 раза, в Німеччині – у 8,5 раза, в Швеції – у 5,4 раза (табл. 2.1).

Ринкові ціни на земельні ділянки в окремих країнах Європи також у рази перевищують значення нормативної грошової оцінки сільгоспугідь в Україні. Крім того, в таких країнах, як Данія, Німеччина, Іспанія, Франція, Швейцарія діють закони, що обмежують надмірний рівень концентрації земель сільськогосподарського призначення в одного землевласника або землекористувача. Це свідчить про те, що суттєве розширення площ землекористування в низці розвинених європейських країн або юридично неможливе, або економічно не вигідне. Наприклад, для оренди 100 тис. га сільськогосподарських угідь у Швеції (за даними 2008 р.) орендар має витратити близько 96,8 млн грн на рік, тоді як в Україні для цього знадобиться лише 18,1 млн грн. Отже, орендуючи землю в Україні, орендар привласнює диференційну земельну ренту І за місцем розміщення у сумі 787,86 грн на 1 га, або в нашому прикладі – 78,7 млн грн. Водночас для гарантованого залучення земельних часток (паїв) на умовах оренди великі агропромислові підприємства поступаються незначною частиною свого надприбутку, пропонуючи селянам орендну плату, вищу за її середній рівень по регіону.

В умовах глобалізації і вільного доступу на світові ринки земельна рента ототожнюється з *сільськогосподарською рентою*, яка визначається різницею закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Внаслідок цього також утворюється надприбуток, який привласнюється операторами світових аграрних ринків і державами у вигляді митних зборів.

Таблиця 2.1

Середня ринкова ціна та орендна плата за сільськогосподарські угіддя в окремих країнах Європи			
Країна	Роки спостереження	Ціна земельної ділянки, тис. грн/га	Орендна плата, грн/га
Велика Британія	2008	137,0	1582,14
Данія	2007	177,9	3805,27
Іспанія	2008	84,6	1294,94
Нідерланди	2009	511,3	5238,33
Німеччина	2006	56,5	1115,30
Швеція	2008	32,2	968,36
Україна*	2006	9,0	131,80
	2007	9,0	140,40
	2008	9,3	180,50
	2009	10,7	260,20
	2010	11,3	303,40

* Нормативна грошова оцінка станом на 1 січня. Вартісні показники перераховано в гривні за середньорічним курсом НБУ за відповідні роки.
Джерело: розраховано А.Гуторовим за даними Євростату та Держземагенства України.

Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація

Дані табл. 2.2 свідчать, що за 2006–2010 рр. середні ринкові ціни на сільськогосподарську продукцію в Україні були значно нижчими за світові. Приміром, реалізуючи пшеницю за світовими цінами в 2010 р. великі агропромислові формування отримували ренту в сумі 905,03 грн/т.

Слід також урахувувати той факт, що виробничі витрати на одиницю продукції в Україні є у рази нижчими, ніж у розвинених країнах Європи, що створює для таких підприємств додатковий дохід – *технологічну антиренту*. Так, за даними ТОВ "Група компаній "Мрія Агро", виробнича собівартість однієї тонни пшениці в 2008 р. становила 267,57 грн, кукурудзи на зерно – 576,23 грн тощо. У разі реалізації продукції на світовому ринку рівень рентабельності виробничих витрат становитиме 453,6 та 88,7% відповідно.

Зниження рівня виробничих витрат досягається переважно за рахунок використання відносно дешевих виробничих ресурсів – землі та робочої сили.

Як свідчать дані, наведені в табл. 2.3, середньомісячна номінальна заробітна плата праців-

ників агрохолдингів за усі роки перевищує середній рівень оплати праці в сільгоспідприємствах України. Разом з тим середньомісячна заробітна плата в німецькому агропромисловому холдингу BayWa AG в 2010 р. більше ніж у 6,3 раза перевищує аналогічні показники українських компаній, що свідчить про наявність наддоходу, який отримують вітчизняні роботодавці за рахунок економії фонду оплати праці.

Слід зауважити, що технологічна антирента тісно переплітається з *диференційною рентою II роду* та *технологічною квазірентою*, котра в землеробстві отримується за рахунок впровадження у виробництво більш ефективних технологій, вищого рівня технічної оснащеності виробництва тощо, а її проявом є зниження виробничих витрат на одиницю продукції.

Наступним видом ренти, котру привласнюють українські агропромислові компанії, є *організаційна квазірента* – надприбуток, який одержується за рахунок використання більш ефективних методів організації та кооперації виробництва,

Таблиця 2.2

Середні ринкові ціни на окремі види сільськогосподарської продукції						
Вид продукції	Країна, умови поставки	Середня біржова ціна, грн/т				
		2006	2007	2008	2009	2010
Пшениця	Аргентина, FOB	796,23	1245,28	1481,19	1707,52	1996,20
	Україна	532,20	799,30	756,40	796,30	1091,17
Кукурудза на зерно	Аргентина, FOB	603,78	812,34	1087,31	1319,99	1549,51
	Україна	522,50	833,10	733,40	870,40	1242,04
Насіння соняшнику	Німеччина, CIF	1521,31	2512,38	3453,97	2953,49	4108,02
	Україна	944,30	1925,60	1389,50	1897,50	3028,04
Цукрові буряки	ЄС, закупівельна ціна	214,69	216,05	251,51	373,64	316,72
	Україна	187,20	160,00	224,00	418,10	487,34

Примітка. Ціни перераховано у гривні за середнім річним курсом НБУ за відповідні роки.
Джерело: розраховано за даними FAO, Євростату та Держкомстату України за відповідні роки.

Таблиця 2.3

Працебезпеченість та середньомісячна номінальна заробітна плата працівників в окремих агрохолдингах					
Назва підприємства	Працебезпеченість, чол./га		Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників, грн		
	2009	2010	2008	2009	2010
ПАТ "Миронівський хлібопродукт"	10,6	7,5	1996,92	2465,54	3048,74
ПАТ "Індустріальна молочна компанія"	4,8	4,0	1457,30	1890,69	2398,30
ТОВ "Рамбурс-Трайгон"	4,6	4,6	1865,21	3946,05	5651,62
ТОВ "Фірма "Астарт-Київ"	4,1	3,2	1099,19	1270,21	2961,28
ПАТ "Агротон"	3,1	2,8	1620,66	1942,49	2261,52
ТОВ "Лендком"	1,0	0,8	7257,23	6512,44	5357,73
Німецький агропромисловий холдинг BayWa AG ¹⁾	в/д	в/д	23529,35	34688,95	33851,39
У середньому в сільгоспідприємствах України	3,3	2,9	1039,41	1205,64	1429,86

Умовні позначення: в/д – відсутні дані.
Примітка. Перераховано у гривні за середнім річним курсом НБУ. Наведена середньомісячна номінальна заробітна плата по підприємствах включає відрахування на соціальні виплати працівникам ("соціальний пакет") та інші доплати.
¹⁾ Компанія не має активів і не здійснює господарську діяльність на території України.
Джерело: розраховано А.Гуторовим за даними Держкомстату України та річних звітів компаній за відповідними роками.

управління експортом тощо. Економічно цей вид ренти виражається через об’єктивну дію *закону вертикальної інтеграції*, сформульованого російським ученим С. Губановим як "нульова рентабельність усього проміжного виробництва"¹⁰. Із теоретичної точки зору вимогам дії даного закону задовольняє умова заміни цільової функції максимізації прибутку на сукупну додану вартість, оскільки мікроекономічно часто не вигідно, а макроекономічно – деструктивно вилучати вигоду з виробництва сировини та напівфабрикатів.

За даними публічних річних звітів агрохолдингів значна частина виробленої продукції перерозподіляється за собівартістю всередині агропромислового формування для її подальшої переробки, а надлишок сировини та готова продукція реалізуються на ринку, чим створюється підґрунтя для появи *диференційної ренти III роду* як наддоходу, який має міжпродуктовий характер. Винятком є підприємства-зернотрейдери, які займаються переважно закупівлею готової сировини з метою її подальшої переробки та реалізації на світових оптових аграрних ринках.

Ще одним аспектом діяльності агропромислових формувань є максимізація *транспортної ренти*. Цей вид надприбутку утворюється завдяки дії двох головних факторів – монополії транспортних коридорів і мінімізації трансакційних витрат. Для цього вертикально інтегровані компанії залучають до свого складу транспортні підприємства, що займаються організацією перевезень та пошуком значно вигідніших каналів збуту продукції. Наприклад, ТОВ СП "Нібулон" має в своєму розпорядженні власний флот, мережу припортових і річкових терміналів, ТОВ "Кернел" – власний портовий зерновий термінал в Іллічівську, НВФ ТОВ "Сінтал-Д" – п’ять портових терміналів, ТОВ "Лотуре-агро", ТОВ "Укр-агроком", ТОВ "Рамбурс-Трайгон" – власні трейдингові компанії.

Для *мінімізації трансакційних витрат* великі підприємства і транснаціональні корпорації відкривають філії та представництва в країнах-імпортерах, одночасно користуючись пільгами митного оподаткування внутрішньофірмових перевезень. Іншим проявом отримання цього квазідоходу є процес поглинання агрохолдингів більш великими агрохолдингами, що дозволяє зекономити значну частину коштів на розвиток

бізнесу, укладання договорів оренди, оформлення документації, створення брендів тощо.

Істотний вплив на швидкий розвиток агрохолдингів в Україні має *політична рента* – наддоход, джерелом якого є урядові пільги, дотації тощо, отримані внаслідок лобіювання інтересів компанії. Цей вид ренти практично не піддається обрахунку, бо неможливо точно визначити вплив конкретного посадовця на розвиток окремого агрохолдингу. Зазначимо лише, що серед директорів і власників агрохолдингів є впливові особи з урядових структур, Верховної Ради, банківських установ тощо, значна частина з яких визнана Forbes одними з найбагатших і найбільш впливових українців.

Останнім, але не менш важливим, фактором, який сприяє швидкому розвитку корпоративних агроформувань в Україні, є система оподаткування та державної підтримки аграрного сектора. Більшість підприємств-учасників таких агрохолдингів, як ТОВ "Група компаній "Мрія Агро", ТОВ "Фірма "Астарта-Київ", ПАТ "Агротон", ПАТ "Миронівський хлібопродукт", НВФ ТОВ "Сінтал-Д", ТОВ "Укрзернопром Агро" тощо є платниками фіксованого сільськогосподарського податку, який замінює серед інших два головних види платежів – податок на прибуток та плату за землю, тим самим привласнюючи податкову квазіренту. Зокрема, за даними консолідованої фінансової звітності, ПАТ "Миронівський хлібопродукт" протягом 2008–2010 рр. отримав дохід від сплати ФСП на рівні 1304,4 млн грн; у НВФ ТОВ "Сінтал-Д" і ТОВ "Група компаній "Мрія Агро" за 2008–2009 рр. цей дохід становив відповідно 30,6 і 861,4 млн грн. Також слід наголосити, що переважно агрохолдинги зареєстровані на Кіпрі в офшорній зоні Нікозія, що також підвищує рівень їхньої доходності.

Привласнення коштів державних дотацій і субвенцій здійснюється здебільшого за рахунок механізму повернення ПДВ (табл. 2.4).

Так, сім агрохолдингів за 2008–2010 рр. одержали 3125,5 млн грн державної підтримки на розвиток сільського господарства, що становить 24,6 % від її загального обсягу за цей період. Структурно агрохолдинги отримують найбільше державних дотацій за програмами підтримки розвитку тваринництва, здешевлення кредитів, часткової компенсації вартості дорогої сільгосптехніки тощо.

Таблиця 2.4

Обсяг державної підтримки, отриманої окремими агрохолдингами протягом 2008–2010 рр.

Назва підприємства	Отримано коштів державної підтримки, всього, млн грн			У тому числі за рахунок механізму повернення ПДВ, млн грн		
	2008	2009	2010	2008	2009	2010
ПАТ "Агротон"	23,5	35,4	28,4	2,1	28,4	25,9
ТОВ "Фірма "Астарта- Київ"	86,4	74,9	50,5	21,1	60,1	в/д
ПАТ "Миронівський хлібопродукт"	567,1	528,3	651,2	312,5	511,1	636,6
ТОВ "Група компаній "Мрія Агро"	57,5	126,2	106,6	47,0	125,0	62,3
ТОВ "Укрзернопром Агро"	9,7	16,8	18,5	4,5	15,8	18,5
ПАТ "Індустріальна молочна компанія"	13,3	15,0	28,0	0,0	11,4	23,8
ТОВ "Агрохолдинг "Авангард"	205,8	169,3	312,8	0,0	95,8	173,9
Разом по групі підприємств	963,3	966,0	1195,9	387,2	847,7	941,0
Разом у сільгосппідприємствах України¹⁾	5306,7	2775,2	4608,1	2284,3	2108,5	3292,1

Умовні позначення: в/д – відсутні дані.

Примітка. Перераховано у гривні за середнім річним курсом НБУ.

¹⁾ Сільгосппідприємства, що звітують за формою № 50-сг (річна).

Джерело: розраховано А.Гуторовим за даними опублікованих річних звітів компаній.

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що процес активного формування надвеликих корпоративних структур здійснюється не тільки завдяки концентрації і інтеграції виробництва, а й монополізації економічної влади на внутрішньому і зовнішньому агропродовольчому просторі та в політиці. Однак "холдингізацію" не слід вважати довгостроковою стратегією розвитку вітчизняного сільського господарства. Невиваженість і незавершеність аграрних реформ, спадкоємність інститутів і вкорінені стереотипи економічної поведінки селян сприяли тому, що в конкретних економічних умовах великий капітал виявився здатним техніко-технологічно модернізувати сільськогосподарське виробництво та наростити власний експортний потенціал для вилучення прибутків і надприбутків із сільського господарства. Регулювання цих небезпечних процесів, структурних перекосів і ринкових викривлень має здійснюватися комплексно з використанням як адміністративних так і економічних механізмів, антимонопольних та антикорупційних заходів тощо. Інакше індивідуальному сектору, представленому роздрібненим класом малих і середніх сільгоспвиробників, а також малим і середнім підприємствам з виробництва й перероблення сільськогосподарської продукції, що функціонують паралельно з агрохолдингами, надзвичайно важко буде самотійно вижити на аграрних ринках і в політиці.

2.2. Господарства населення

2.2.1. Загальна характеристика

Категорія "господарства населення" об’єднує виробників сільськогосподарської продукції, які не мають статусу юридичної особи. Ними є: особисті селянські господарства; громадяни, що займаються сільськогосподарською діяльністю на землях, виділених для будівництва та обслуговування житлового будинку і господарських будівель, ділянках колективного й індивідуального садівництва і городництва, дачних ділянках; фізичні особи – підприємці, які провадять свою діяльність у галузі сільського господарства.

У процесі ринкових трансформацій аграрного сектора господарства населення отримали широкий доступ до земельних ресурсів і можливість залучення до сільськогосподарської діяльності, переважно вимушеної, надлишку робочої сили, який утворився внаслідок звільнення з роботи працівників сільськогосподарських та інших підприємств і організацій. Нарощувалась й їхня матеріально-технічна база. Якщо у 1990 р. у користуванні цих господарств перебувало 2,7 млн га сільськогосподарських угідь, то у 2001 р. – 9,7, а у 2010 р. – 15,9 млн га. Чисельність зайнятих у господарствах населення у 1990 р. не визначалася (їхня діяльність вважалася "підсобною"); у 2001 р. вона оцінювалася на рівні 1,6 млн, у 2010 р. – 2,2 млн осіб. У 2010 р. серед сільських домогосподарств 13% мали певні технічні засоби, майже 74% використовували для обро-

¹⁰ Губанов С. Неоиндустриализация плюс вертикальная интеграция (о формуле развития России) / С. Губанов // Экономист. – 2008. – № 9. – С. 3–27.

бітку землі трактор (власний або на засадах платного обслуговування).

Завдяки зазначеному в кризових умовах перехідного періоду господарства населення пом'якшили негативні для продовольчого забезпечення країни наслідки катастрофічного спаду виробництва у секторі великотоварних сільськогосподарських підприємств. Унаслідок різноспрямованої динаміки виробництва у 1990-ті роки в сільськогосподарських підприємствах (-74%) і господарствах населення (+15%) співвідношення між ними у структурі валової продукції сільського господарства змінилося від 69:31% у 1990 р. до 34:66% у 2000 р. У 2001–2010 рр. обсяги виробництва в сільськогосподарських підприємствах за вагомої державної підтримки збільшилися на 71,5%, а в господарствах населення, що не мали такої підтримки – на 8,3%; їхні частки у валовій продукції сільського господарства у 2010 р. становили відповідно 40 та 55%; ще 5% припадало на фермерські господарства (рис. 2.2). Загалом же сільськогосподарське виробництво в усіх категоріях господарств у 2010 р. досягнуло 69% рівня 1990 р., у тому числі в сільськогосподарських підприємствах становило 45%, а в господарствах населення – 125% цього рівня.

Окрім вагомого внеску у виробництво сільськогосподарської продукції, господарства насе-

лення виконують важливі суспільні функції: забезпечення населення продуктами харчування, самозайнятості громадян, економічної бази розвитку сільських територій, соціальної бази відтворення селянства тощо. Цим самим вони чи не найповніше з-поміж інших суб'єктів господарювання в сільському господарстві забезпечують виконання галуззю її багатofункціональної ролі і формування засад сталого сільського розвитку.

Аналіз соціально-економічної природи, функцій, мотивацій діяльності та розвитку господарств населення свідчить про те, що вони є однією з форм організації сільськогосподарського виробництва (інша – сімейні фермерські господарства), що репрезентує у вітчизняній економіці сучасний етап еволюційного розвитку *сімейного типу господарювання в сільському господарстві*. Цей тип має глибоке історичне коріння, існував за різних суспільно-економічних формацій і становить основу сільськогосподарського устрою розвинених країн.

Вітчизняні господарства населення як представники сімейного типу господарювання повинні й надалі розвиватися, еволюціонувати, мати змогу модернізуватися, трансформуватися і набувати форм, схожих із тими, що існують в інших країнах.

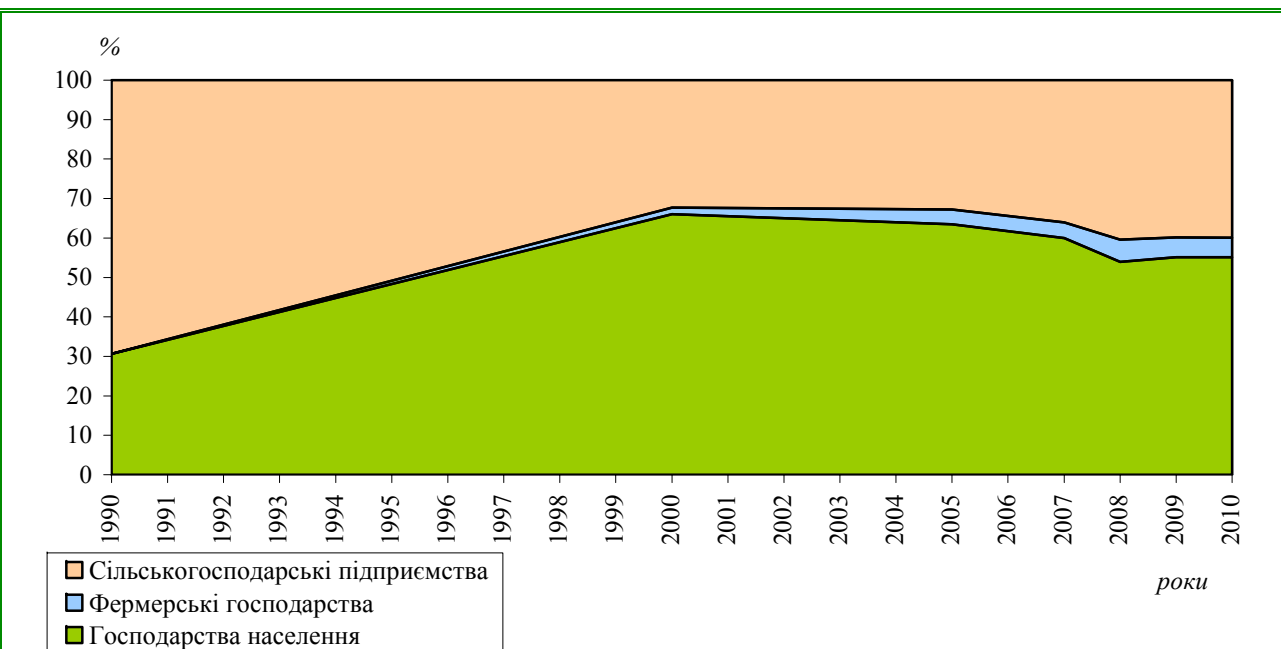

Рис. 2.2. Частка типів господарств у виробництві валової сільськогосподарської продукції у вартісному виразі, %

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

2.2.2. Стримуючі чинники розвитку

Попри відзначене, а також усупереч законодавчо задекларованій рівноправності різних форм господарювання в реформованому сільському господарстві, потреби малотоварних господарств практично не враховувалися при формуванні ринкової моделі вітчизняного аграрного сектора: її інституціональної складової, ринкової інфраструктури, систем державної підтримки, підготовки кадрів тощо. Головними причинами цього стали: "зовнішня" – упереджено негативне ставлення основної частини творців і провідників реальної (а не декларованої) аграрної політики до господарств населення як до неповноцінних і суспільно малозначимих (неперспективних) економічних суб'єктів, тотальне лобіювання інтересів великотоварних господарств; "внутрішня" – неготовність більшості господарств населення до самостійного господарювання, нерозуміння своїх економічних інтересів, роздрібність, нездатність згуртуватися, сформулювати свої потреби, донести їх до влади і добиватися їхнього задоволення.

Як наслідок, доступ малих господарств до ринків сільськогосподарської продукції, а також засобів виробництва і виробничих послуг виявився ускладненим через монополізацію каналів просування відповідних товарів комерційними (посередницькими) структурами. Засоби ж державного сприяння розвитку аграрного сектора – бюджетні субсидії, кадрове забезпечення, інноваційна підтримка, адміністративно-регулятивні та консультативно-дорадницькі послуги тощо, а також кредитні ресурси були і залишаються практично недоступними для цих господарств, оскільки вони або не включаються до числа отримувачів відповідних благ і послуг, або механізми отримання останніх виявляються для них занадто складними. Зазначене істотно заблокувало інтеграцію господарств населення в ринкову економіку, зумовило стагнацію виробництва і посилює ризики деградації їхнього потенціалу.

Найвразливішими на сьогодні є людський потенціал малотоварного сільськогосподарського виробництва. Незважаючи на те, що статистичні органи загалом достовірно визначають чисельність зайнятих в особистих селянських господарствах на рівні 2,2 млн осіб, насправді зайнятість тут досить умовна. Вона не формалізована, не персоніфікована. Багатьох селян нічого особливо не "прив'язує" до власних господарств, окрім

відсутності можливостей знайти кращу роботу. Понад те, певна частина сільських жителів активного працездатного віку – членів особистих селянських господарств насправді зайнята на тимчасових і сезонних роботах у будівництві, транспорті, інших виробничих галузях, сфері обслуговування тощо, а всі роботи в їхніх господарствах виконують члени сімей передпенсійного та пенсійного віку. Через це сімейні господарства зазвичай ведуться рутинними методами, слабо сприймають інновації, зокрема соціальні. Молодші покоління селян також зростали в атмосфері "підсобності" і вторинності сімейного господарювання на землі і не отримали навиків і знань, необхідних для ведення власних господарств у ринкових умовах, тому переважно не налаштовані продовжувати справу батьків.

Посилюються загрози і земельно-ресурсному потенціалу малотоварного виробництва, особливо у зв'язку із запровадженням купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення. Без здійснення спеціальних заходів щодо захисту і підтримки, господарства населення виявляться неконкурентоспроможними на ринку землі; частина з них може позбутися своїх ділянок.

2.2.3. Диференціація і комерціалізація діяльності

Незважаючи на несприятливі умови функціонування, особистий сектор сільського господарства дедалі більше адаптується до ринкового середовища, у ньому формується контингент господарств, здатних (за певних сприятливих умов) поповнити фермерський уклад. Зокрема, посилюються процеси розшарування господарств за наявністю виробничих ресурсів – земельних ділянок, худоби, технічних засобів тощо та рівнем надходжень від продажу продукції. Наслідком цього є зростання часток господарств, які, з одного боку, нагромаджують ресурси і виробляють переважно товарну продукцію, а з іншого – задовільняються мінімумом використовуваних ресурсів і виробляють продукцію лише для власного споживання. При цьому прошарок господарств, які займають проміжне становище (змішаного споживчо-товарного характеру), зменшується.

У попередньому викладі вже наводилися дані (табл. 2.2) про розподіл господарств населення за розмірами землекористування у 2010 р. Співставлення їх з відповідними показниками за 2005 р. показує, що впродовж останніх 5 років збільшилися частки господарств площею до 0,25 га на

Розділ 2. Дуальна структура сільського господарства: надконцентрація і натуралізація

2,8 відсоткових пункти (в. п.) та понад 1,00 га – на 2,9 в. п. і відповідно зменшилась частка господарств площею 0,25–1,0 га. У розподілі ж загальної площі використовуваних цими господарствами земель частка господарств площею до 0,25 га не змінилася, площею 0,25–1,0 га зменшилася на 6,1 в. п., а площею понад 1 га – збільшилася на 6,1 в. п. (рис. 1.2). Отже, має місце тенденція до зосередження земельних ресурсів населення у групі господарств розміром землекористування понад 1 га. Така ж тенденція діє і всередині цієї групи: найбільший приріст земельної площі у 2006–2010 рр. спостерігався в господарствах з розміром землекористування понад 10 га.

Подібне відбувається і з іншими виробничими ресурсами. Зокрема, на тлі загального зменшення кількості сільських домогосподарств, що утримують будь-який вид худоби та птиці (70,3% у 2010 р. проти 78,7% у 2005 р.), дедалі значна частина кожного виду тварин зосереджується в господарствах з площею землекористування понад 1 га. Так, у 2005 р. тут утримувалося 36,8% великої рогатої худоби, а у 2010 р. – 46,7% (на 9,9 в. п. більше), корів – відповідно 35,5 та 45,6% (10,1 в. п. більше), свиней – 34,4 та 43,2% (8,8 в. п. більше). Господарства з площею землекористування понад 1 га краще, ніж решта, забезпечені й технічними засобами.

Дедалі більше зосередження виробничих ресурсів у певній частині господарств населення свідчить про нагромадження в них потенціалу товарного виробництва. Це підтверджується групуванням сільських домогосподарств за рівнем грошових надходжень (доходу) від реалізації сільськогосподарської продукції у 2002–2010 рр. (рис. 2.4). У ньому використано досвід типологізації сімейних ферм у США, де фермою вважається господарство, якщо отримана ним виручка від реалізації сільськогосподарської продукції становить не менше 1 тис. дол. на рік.

Як видно з рис. 2.4, у 2002–2010 рр. зростали частки господарств з рівнем доходу від реалізації сільськогосподарської продукції: понад 1 тис. дол. – від 2,0 до 18,0% ; 750–1000 дол. – від 2,5 до 5,9%; 500–750 дол. – від 5,8 до 6,9%. Співвідношення між цими частками у різні роки було різним, але тенденція до зростання прошарку господарств населення з вагомим товарним спрямуванням виробництва очевидна. З іншого боку, збільшувалась і частка господарств суто споживчого спрямування (зовсім не продавали виробленої продукції) – від 25,2% у 2002 р. до 38,8% у 2010 р. Одночасно частки господарств проміжного (змішаного) типу зменшувалися: з обсягом реалізації до 250 дол. – від 50,1 до 21,9% та 250–500 дол. від – 14,4 до 8,5%.

Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація

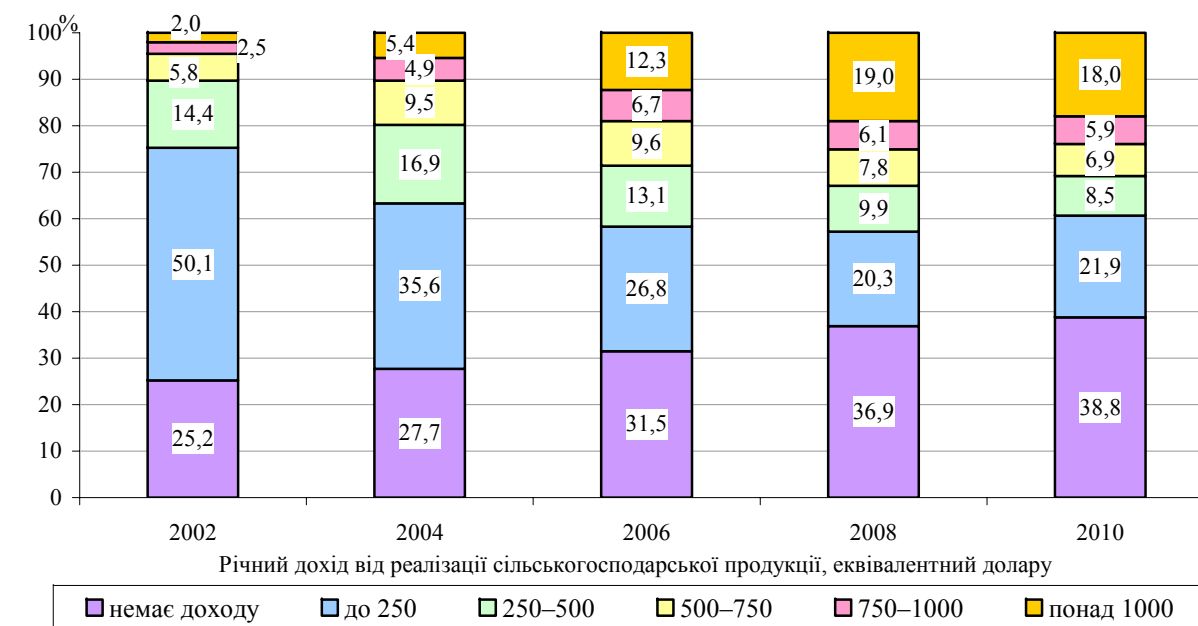

Рис. 2.4. Диференціація сільських домогосподарств за рівнем доходу від реалізації сільськогосподарської продукції, 2002–2010 рр.

Примітка. Розрахунки здійснено за даними репрезентативних вибірок; у 2010 р. до вибірки увійшло 3370 сільських домогосподарств.

Джерело: побудовано на основі первинних даних вибіркового обстеження умов життя домогосподарств Державною службою статистики за відповідні роки.

Отже, якщо орієнтуватися на американський критерій ідентифікації фермерських господарств, то, відповідно, до даних рис. 2.4, серед вітчизняних господарств населення 18% можна вважати такими, що у 2010 р. відповідали цьому критерію за офіційним курсом валют (7,94 грн за 1 дол.). Однак зазначене коло господарств можна розглядати й ширше. За оцінками Світового банку курс долара США за паритетом купівельної спроможності (ПКС) для 2010 р. становив 3,95 грн за 1 дол. З урахуванням цього до господарств населення, які за американськими мірками можна було б віднести до фермерських господарств, справедливо долучити ще й групи з рівнем доходу від реалізації, еквівалентним 750–1000 і 500–750 дол. Разом з попередньою групою їхня частка досягає 30,8% від загальної кількості сільських домогосподарств. У 2007–2009 рр. аналогічне коло господарств (переважно товарним характером виробництва і наявністю передумов для підприємницької діяльності) охоплювало 26–27% сільських домогосподарств.

На завершення важливо привернути увагу до такого. Подолання стримуючих чинників і підтримання позитивних тенденцій розвитку господарств населення вимагають насамперед усвідомлення суспільством (в першу чергу його владними інституціями) неперехідного значення і незамінної ролі сімейного типу господарювання у забезпеченні сталого аграрного і сільського розвитку та офіційного визнання малотоварних сімейних господарств органічною складовою перспективної моделі вітчизняного аграрного сектора. Відповідно до цього державна аграрна політика має бути доповнена цільовими настановами, заходами і механізмами організаційно-економічного та інституційного характеру, спрямованими на сприяння розвитку малотоварних господарств, їхню модернізацію та повноцінну інтеграцію в національну економічну систему.

Поліпшення організаційно-економічних умов функціонування малотоварних сімейних господарств передбачає передусім розширення їхнього доступу до державного субсидування аграрного сектора: запровадження таких програм під-

Частки господарств із земельною площею до 0,25 га; 0,25–1,0 га і понад 1,0 га: у загальній кількості господарств у загальній площі землекористування

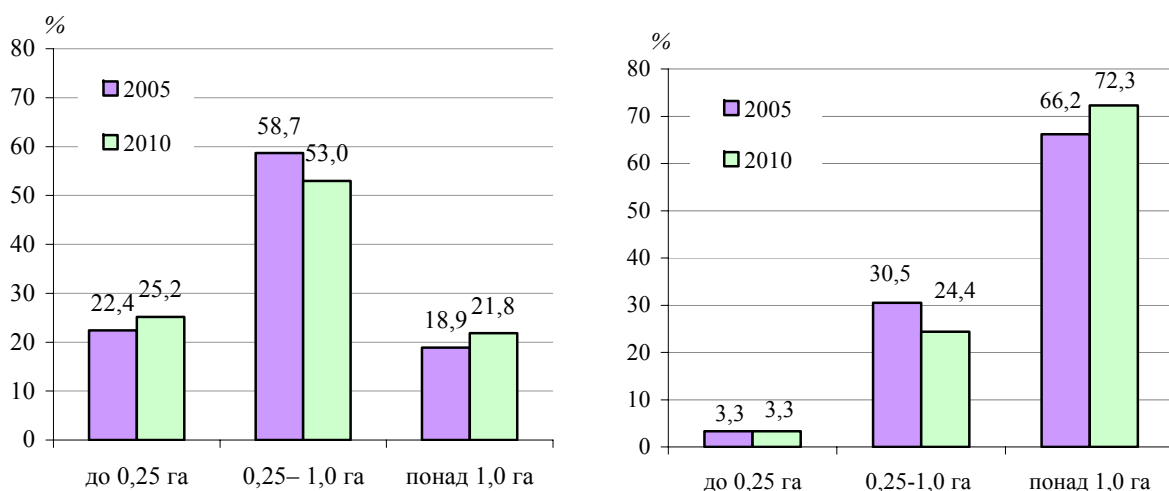

Рис. 2.3. Розшарування сільських домогосподарств за площею землекористування, 2005–2010 рр.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

тримки цього сектора і таких механізмів ("порядків") розподілу та спрямування отримувачам бюджетних коштів, які були б орієнтовані на можливість використання малими господарствами. Окрім цього, доцільно розширити діючі і запровадити нові програми, спеціально призначені для малих форм господарювання: мікрокредитування, підтримки розвитку партнерства і кооперації; диверсифікації зайнятості і доходів членів сімейних господарств; здійснення заходів зі збереження агроландшафтів і природного середовища тощо. Механізми державного субсидування доцільно формувати так, щоб вони заохочували господарства населення до подальшого ринкового трансформування і набуття статусу суб'єктів реального сектора економіки

(фермерських господарств, фізичних осіб – підприємців тощо).

Формування сприятливого інституціонального середовища розвитку малотоварних сімейних господарств потребує: вдосконалення нормативно-правового забезпечення цього розвитку; полегшення доступу до ринків засобів виробництва, виробничих послуг та сільськогосподарської продукції; створення умов для підвищення рівня людського і соціального капіталів сільських домогосподарств (зокрема через перебудову систем навчання, підготовки кадрів сільського господарства, дорадництва тощо); організаційних змін і вдосконалення діяльності органів державного регулювання аграрного сектора з метою розширення підтримки сімейних господарств.

ЗМІНИ У ЗЕМЛЕВОЛОДІННІ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННІ

3.1. Приватизація землі

Перехід до ринкових відносин у землекористуванні вимагав запровадження приватної власності на землю, законодавчого врегулювання оренди землі та вільного переходу прав власності на землю від одного суб'єкта ринку до іншого на основі купівлі-продажу. У ході земельної реформи у приватну власність передано понад 70% сільськогосподарських угідь, у тому числі майже 81% ріллі для використання за цільовим призначенням – сільськогосподарське виробництво. Приватизація землі здійснювалася шляхом розподілу земельних масивів колишніх колективних сільськогосподарських підприємств між їхніми працівниками. Право на земельну частку (пай) отримали 6,9 млн громадян України, які її обробляли. Станом на початок 2011 р. 6,7 млн чоловік отримали державні акти про право власності на земельну ділянку. Середній розмір земельного паю становить приблизно чотири гектари. Водночас цей показник значно різниться в окремих регіонах. Розмір земельної частки, яку отримували селяни, залежав від наявності земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах і кількості громадян, які мали право на земельний пай. За даними Держземагентства України, найменший за розміром земельний пай, зареєстрований в ході вибіркового дослідження наслідків земельної реформи (2010 р.), становив 0,06 га, а найбільший –150 га, що співставно з досить великим фермерським господарством.

Загальна площа землекористування в корпоративному та індивідуальному секторах у 2001 р. становила 38,1 млн га, а на 1.01.2011 р. – 36,5 млн га. Зменшення на 1,6 млн га відбулося за рахунок перерозподілу земель між сільськогосподарськими та іншими землекористувачами (промислові підприємства, шахти, військові частини, що виробляють сільськогосподарську продукцію для власних потреб). Разом з тим відбувся перерозподіл земельних угідь між різними групами сільськогосподарських виробників. Площа сільськогосподарських угідь корпоратив-

ного сектора зменшилася від 25,7 млн га у 2001 р. до 16,6 млн га у 2010 р. Натомість землекористування фермерських господарств за цей період збільшилося від 2,7 млн га до 4,0 млн га, а господарств населення – від 9,7 млн га до 15,9 млн га (табл. 3.1).

Земельна реформа в Україні була задекларована як така, що проводиться в інтересах насамперед зайнятих у сільському господарстві й інших сільських жителів та мала на меті створення приватного власника у сільськогосподарському виробництві. Головні очікування полягали у розвитку сільськогосподарського виробництва на території населених пунктів, збільшення рівня доходів і поліпшення умов сільської зайнятості. Однак загальною проблемою є те, що громадяни, які отримали земельні ділянки-паї з цільовим призначенням "для ведення товарного сільськогосподарського виробництва", особисто не обробляють ці землі. Набуття прав власності на землю передбачає розпорядження нею, зокрема надає можливість самостійно працювати на своїй землі. Насправді, дуже незначна кількість земельних паїв використовується громадянами для власних потреб і товарного виробництва. Основна ж частина передана в оренду сільськогосподарським підприємствам і фермерським господарствам.

Результати репрезентативного опитування громадян, які проживають у сільській місцевості і є власниками земельних ділянок (паїв)¹¹ у 2010 р. і на початку 2011 р. свідчать, що спектр способів розпорядження земельними паями залишається не досить широким. Приследи до домогосподарства і самостійно обробляють земельний пай лише близько 10% респондентів. В Україні основний шлях розвитку господарств населення найчастіше вбачається у переростанні їх у товарні фермерські господарства, але на практиці це відбувається дуже повільно. Хоча в цілому незалежні фермери демонструють вищий

¹¹ "Оцінювання проведення земельної реформи в Україні за результатами 2010 року", проведене в рамках Проекту Світового банку "Видача державних актів на право власності на землю та розвиток системи кадастру".

рівень досягнутого добробуту; рис. 3.1 показує, що створення фермерських господарств на основі земельних паїв відбувалося вкрай рідко (в середньому лише близько 1% всіх опитаних). Вод-

ночас 2,6% і 0,6% усіх респондентів уже продали (подарували) свої земельні частки відповідно у 2010 і 2011 рр. Середній вік власників землі в Україні становить 54 роки; 56,6% із них – жінки.

Таблиця 3.1

Дуальна структура землекористування у сільському господарстві України

	2001		2006		2010	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
Корпоративний сектор						
<i>Сільськогосподарські підприємства</i>						
Сільськогосподарські угіддя	25660,6	100	17460,4	100	16577,2	100
Рілля	21838,3	85,1	15829,3	90,7	15412,8	93,0
Багаторічні насадження	375,5	1,5	229,1	1,3	176,2	1,1
Сіножаті та пасовища	3181,9	12,4	1358,1	7,8	968,9	5,8
Перелоги	264,9	1,0	43,9	0,2	19,3	0,1
Індивідуальний сектор						
<i>Фермерські господарства</i>						
Сільськогосподарські угіддя	2753,7	100	3738,7	100	4012,4	100
Рілля	2522,7	91,6	3524,9	94,3	3824,6	95,3
Багаторічні насадження	9,6	0,35	14,3	0,4	14,8	0,4
Сіножаті та пасовища	211,8	7,7	196,4	5,2	170,6	4,2
Перелоги	9,6	0,35	3,1	0,1	2,4	0,1
<i>Господарства населення</i>						
Сільськогосподарські угіддя	9736	100	15602,4	100	15898,3	100
Рілля	6998,4	71,9	11447,5	73,4	11694,7	73,6
Багаторічні насадження	476,3	4,9	561,2	3,6	600,0	3,8
Сіножаті та пасовища	2184,9	22,4	3369,1	21,6	3437,5	21,6
Перелоги	76,4	0,8	224,6	1,4	166,1	1,0

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

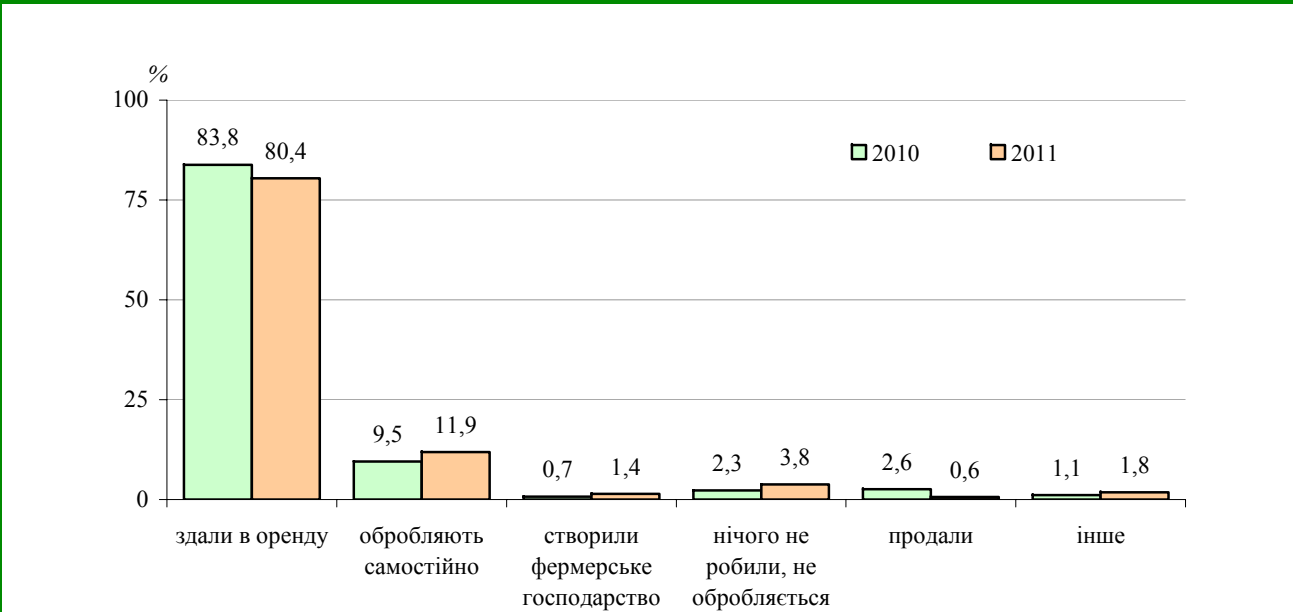

Рис. 3.1. Використання приватної земельної ділянки

Джерело: розраховано за даними результатів опитування, проведеного в рамках Проекту Світового банку "Видача державних актів на право власності на землю та розвиток системи кадастру" за відповідні роки.

Розподіл власників земельних паїв за сферою зайнятості показує, що лише 12% з них працює у сільському господарстві (рис. 3.2). За даними дослідження майже 40% нинішніх власників земельних паїв – це люди пенсійного віку. Як наслідок, селяни пасивно залишають свої земельні паї у користуванні сільськогосподарських підприємств, обмежуючись незначною орендною платою, хоча товарне виробництво для ринку і збут продукції без посередників міг би істотно покращити структуру їхніх доходів.

3.2. Розвиток оренди землі

Площа переданих в оренду угідь у 2000 р. становила понад 22,4 млн га, або майже 83% від площі сільськогосподарських угідь. У 2011 р. площа земель, переданих в оренду власниками земельних часток (паїв), скоротилася і становила 17,3 млн га, або 64% від площі розпайованих земель.

Основними землекористувачами стали великі сільськогосподарські підприємства, 90% яких орендують землю у приватних власників. За даними Держземагентства, власниками права на земельну частку (пай) в 2010 р. було укладено 4,5 млн договорів оренди. За терміном дії договори укладено

на: 1–3 роки – 9% договорів; 4–5 років – 48; 6–10 років – 32; 10 і більше років – 11%. За 2000–2010 рр. зменшилася частка короткострокових договорів оренди (до 3 років) і зросла кількість угод, укладених на термін 6–10 років і більше.

Монопольне становище орендарів на селі та інформаційна і соціальна ізоляція селян обумовлюють низьку орендну плату. Розмір орендної плати визначається у відсотках від нормативної грошової оцінки землі. В середньому за один гектар орендодавець отримує 200–280 грн. Сільськогосподарські підприємства, що становлять основну частину орендарів і які отримують рентні надприбутки, виплачують орендодавцям таку ж, а часто й нижчу орендну плату, як і фермерські господарства. У 2010 р., наприклад, середня сума орендної плати за 1 га, виплаченої сільськогосподарськими підприємствами, становила 263 грн, а виплаченої фермерськими господарствами – 268 грн. Серед форм орендної плати переважає натуральна (понад 70%). Цим ще більше занижується її цінність для орендодавця, оскільки ціни на сільгосппродукцію, яка видається в рахунок орендної плати, встановлюються орендарями і вони вищі за ринкові. При цьому якість продукції зазвичай низька.

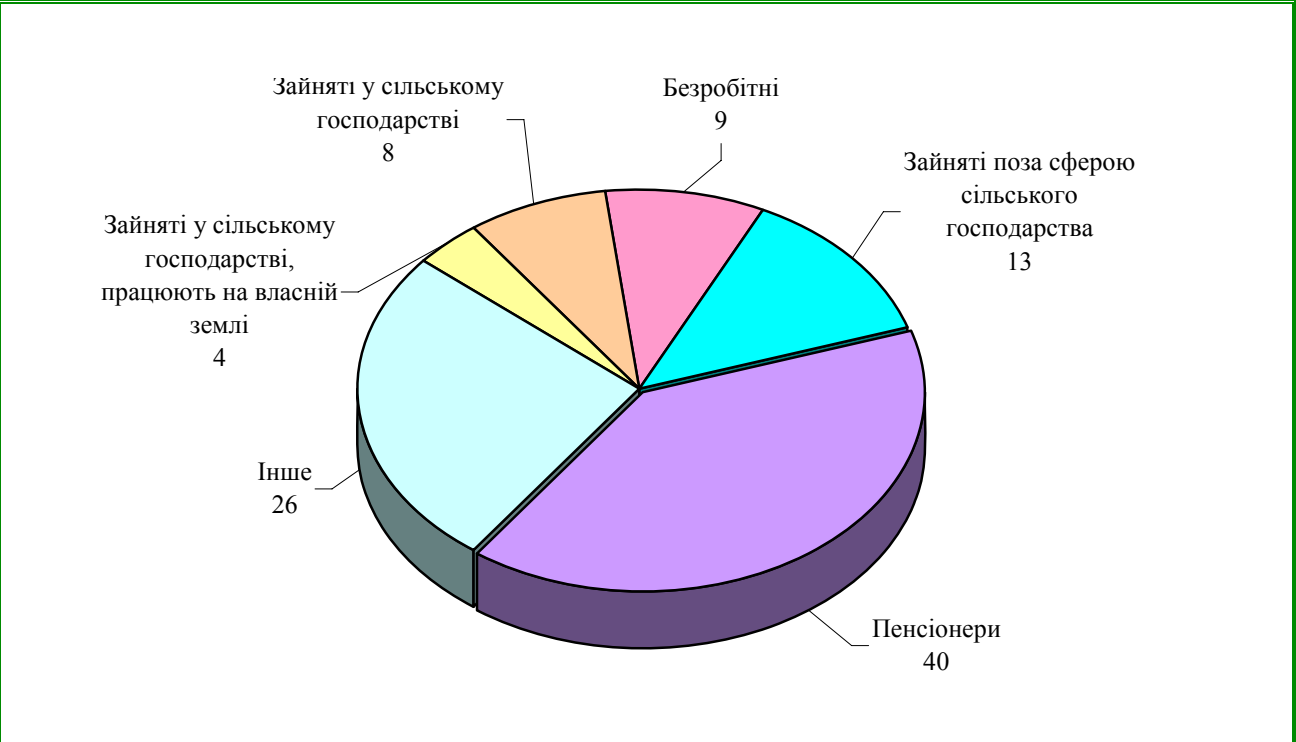

Рис. 3.2. Розподіл землевласників за типом зайнятості, 2010 р., %

Джерело: розраховано за даними Держземагентства України.

Питома вага індивідуальних доходів селян від орендної плати скорочується. Якщо у 2002–2003 рр. орендна плата за земельний пай перевищувала у 2,5 раза розмір середньомісячної заробітної плати у сільському господарстві¹², то у 2009–2010 рр. вона становила лише 83% від рівня зарплати.

3.3. Мораторій на купівлю-продаж землі

Мораторій на купівлю-продаж земельних ділянок для товарного виробництва був запроваджений з ухваленням 18.01.2001 р. Закону України "Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)". Закон забороняв відчужувати земельні частки (паї), "окрім передачі їх у спадщину та при викупі земельних ділянок для державних і громадських потреб". Мораторій мав діяти "до врегулювання порядку реалізації прав громадян і юридичних осіб на земельну частку (пай) Земельним кодексом України". З ухваленням нового Земельного кодексу України у 2001 р. мораторій не був знятий і з того часу його дія постійно продовжувалась.

Одним із наслідків тривалої дії мораторію та зволікання правового врегулювання у цій сфері стала тінізація господарського та ринкового руху сільськогосподарських земель. Завдяки численним тіньовим схемам великий капітал контролює мільйони гектарів угідь. Формування тіньового контролю над розподілом сільськогосподарських земель і тіньового ринку землі відбувається стихійно і напівлегально шляхом консолідації великих масивів земель сільськогосподарського призначення корпоративними структурами (холдингами).

У найближчій перспективі на зміни землекористування вочевидь впливатиме запровадження ринку купівлі-продажу сільськогосподарських земель. Виходячи з низки офіційних заяв, починаючи з 2013 р., мораторій, можливо, буде відмінений. Загалом розподіл вигод та втрат від трансакцій із землею серед основних землекористувачів України визначатиметься вибором шляхів і методів формування земельного ринку, які будуть встановлені законодавством. Розробка такого законодавства, однак, ще не завершена.

З відміною мораторію на продаж сільськогосподарських земель частина сучасних землевласників може виявити досить високу готовність продавати земельні паї, якими вони володіють, що потенційно створює умови для швидкого обезземелення селян за заниженими цінами. За твердженнями експертів, абсолютна більшість договорів оренди земель була підготовлена таким чином, щоб гарантувати сільськогосподарським підприємствам преференційне право купівлі земель у орендодавців.

Таким чином у процесі ринкового трансформування сільського господарства його найголовніший виробничий ресурс – землю було передано у власність селян. Проте сподівання на те, що основна маса власників земельних паїв зможе розпорядитися ними з найбільшою для себе вигодою, не справдилось: для цього у країні не було створено потрібних умов та механізмів, а у селян не вистачило розуміння, знань, наполегливості, ресурсів тощо, щоб самотужки розв'язати таке завдання. Водночас протегований владою курс на відродження великотоварного виробництва за зразком колишніх колгоспів і радгоспів (але "звільненого" від соціальної та природозберігаючої відповідальності) зумовив розвиток у землекористуванні орендних відносин, у яких інтереси орендарів превалюють над інтересами селян-орендодавців. При цьому земельна реформа залишається незавершеною, шляхи і засоби її подальшого проведення остаточно не з'ясовані. Неврегульованість земельних відносин підживлює функціонування тіньового ринку землі, землевиснажливе господарювання зумовлює деградацію земельних ресурсів, а надмірна інтенсифікація і монокультуризація в сільському господарстві посилюють обезлюднення сіл.

¹² The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank, Achieving Ukraine's Agricultural Potential: Stimulating Agricultural Growth and Improving Rural Life. – 2004. – 277 p.

ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ АГРАРНОГО РОЗВИТКУ

4.1. Екологічні аспекти використання землі

Екологічним питанням не було приділено належної уваги у процесі аграрного реформування. Це зумовлено низькою екологічною культурою та відсутністю співпраці між аграрними і екологічними органами влади. За роки реформ послабився державний контроль за використанням сільськогосподарських угідь, проведенням природоохоронних заходів.

У законодавчо-нормативних актах задекларовані певні екологічні норми щодо розвитку аграрного сектора¹³. Разом з тим не сформований організаційно-економічний механізм реалізації зазначених норм і відсутній контроль за їхнім виконанням на практиці. Такий стан призводить до ігнорування суб'єктами господарювання екологічних вимог при веденні сільського господарства, їх масового порушення.

У Законі України "Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року" від 2010 р. стан земельних ресурсів визнано як близький до критичного; за період проведення земельної реформи значна кількість проблем у цій сфері загострилася. На всій території поширені процеси деградації земель, масштабною є ерозія (58% території), забруднення (20%), підтоплення (12%). Зменшується вміст поживних речовин у ґрунтах, активно втрачається гумус¹⁴.

Масове ігнорування виробниками сільськогосподарської продукції вимог плодозміни, раціональної структури посівів на користь вирощування декількох високоприбуткових експортно орієнтованих культур (пшениці, ячменю, соняшнику, ріпаку) зумовило те, що ці комерційні культури займають з року в рік 80–90% у структурі посівів

сільськогосподарських підприємств у 10 регіонах країни¹⁵. Частка ґрунтовиснажливого соняшнику в посівній площі господарств корпоративного сектора досягла 18,1%, фермерських господарств – 21,6, тоді як фахівцями із землеробства науково обґрунтовується норма на рівні 10–15%¹⁶. Перевищується й частка зернових, яка згідно з вимогами належної сільськогосподарської практики повинна бути не більше 50% (табл. 4.1).

Спробу законодавчого унормування оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних регіонах відтерміновано до 1 січня 2013 р. (мала набрати чинності у 2010 р.). Це відбувається через спротив господарюючих суб'єктів введенню цих норм, вони лобіюють свої інтереси і знаходять підтримку в органах влади (вікно 2).

Агресивне використання сільгоспугідь, їхньої природної родючості відбувається при недостатньому формуванні штучної родючості, зокрема за рахунок застосування мінеральних добрив. У 2010 р. порівняно з 1990 р. внесення мінеральних добрив у поживних речовинах на 1 га посівної площі скоротилося у 2,4 раза (з 141 кг до 58 кг)¹⁷. З 2000 р. внесення мінеральних добрив сільськогосподарськими підприємствами поступово збільшується (табл. 4.2).

Сформувалося нераціональне співвідношення внесення мінеральних добрив за видами – значно зменшено частки калійних і фосфорних добрив (співвідношення азотних: калійних: фосфорних добрив становить 1:0,2:0,2). Практично зведено нанівець застосування органічних добрив. Частка земель сільгосппідприємств, удобрених органічними добривами, з 1990 до 2010 р. скоротилася у 6 разів і становить лише 3% загальної площі. Ігнорується поповнення поживних елементів ґрунту за рахунок зелених добрив, приорювання поживних рештків тощо. Істотно скорочено частку в посівах бобових культур, які б могли забезпечити накопичення у ґрунті азоту.

¹³ У Законі України "Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року" від 2005 р. визначено орієнтир на забезпечення сталого розвитку аграрного сектора. У Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 р. передбачено заходи щодо переведення аграрного виробництва на засади агроекологічного розвитку.

¹⁴ Закон України "Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року" [Електронний ресурс]. – Доступний з : <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>>.

¹⁵ Посівні площі сільськогосподарських культур під урожай 2010 р. : стат. бюлетень. – К. : Державний комітет статистики України, 2010.

¹⁶ Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах" від 11.02.2010 р. № 164 [Електронний ресурс]. – Доступний з : <<http://zakon.rada.gov.ua>>.

¹⁷ Сільське господарство України 2010 : стат. зб. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – С. 105.

Деякі екологічні характеристики діяльності виробників сільськогосподарської продукції, 2010 р.			
Показник	Корпоративний сектор (сільськогосподарські підприємства)	Індивідуальний сектор	
		фермерські господарства	господарства населення
Структура сільгоспугідь (розораність), % частка ріллі	92,5	97,0	73,6
Структура посівів, %:			
частка зернових і зернобобових	57,3	51,6	32,5
частка соняшнику	18,1	21,6	7,7
Частка удобреної площі, %			
мінеральними добривами	63,0	н/д	54,5
органічними добривами	2,5	н/д	84,0
Навантаження поголів'я на 1 га сільгоспугідь, ум. гол.	0,3	0,05	0,4
Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України за відповідний рік.			

Вікно 2

Вимога дотримання сівозмін відкладається

Уже два роки поспіль Президент підписує Закони України "Про внесення зміни до пункту 1 розділу II "Прикінцеві положення" Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів" (№2290 від 01.06.2010 р. та №4173 від 20.12.2011 р.), згідно з якими переносилось відповідно до 01.01. 2012 р. та до 01.01.2013 р. набрання чинності норм щодо стягнення штрафів із громадян і посадових осіб за порушення правил землеустрою, у тому числі сівозмін.

Внесення мінеральних та органічних добрив сільськогосподарськими підприємствами, 1990–2010 рр.				
Показник	1990	2000	2009	2010
Внесено міндобрив у поживних речовинах на 1 га посівної площі, кг	141	13	48	58
Співвідношення азотних: калійних: фосфорних добрив	1:0,7:0,7	1:0,1:0,2	1:0,2:0,2	1:0,2:0,2
Внесено органічних добрив на 1 га посівної площі, т	8,6	1,3	0,6	0,5
Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.				

4.2. Природоохоронна діяльність в аграрному секторі

В Україні рівень сільськогосподарської освоєності території досягає 69% (тоді як у світі 37%¹⁸, або майже в 2 рази менше), а розораності – 54% (у світі – відповідно 11%, або в 5 разів менше) (табл. 4.3).

Унаслідок цього спостерігається істотна деградація сільськогосподарських угідь і агроландшафтів. Загальна площа сільськогосподарських угідь, які зазнали згубного впливу водної ерозії, становить 13,4 млн га, спільної дії водної та вітрової ерозій – понад 11,9 млн га¹⁹. Збиток від деградації ґрунтів офіційно оцінюється в понад

¹⁹ Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2010 році. – С. 102. [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.menr.gov.ua/ND_2010.pdf>.

¹⁸ Статистичні дані ФАО [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://faostat.fao.org>.

9 млрд грн²⁰, що становить майже 10% валової продукції сільського господарства.

Законодавчо затверджені норми щодо вилучення малопродуктивних деградованих угідь (у розмірі 1,6 – 3,3 млн га) з інтенсивного сільськогосподарського обробітку майже не виконуються. Ці землі розпайовані, перебувають у приватній власності. Не розроблений механізм їхнього викупу державою у громадян і за відсутності коштів очікувати запровадження такого механізму не приходиться. За розрахунками вчених необхідно зменшити площу ріллі на 10 млн га і перевести її у природні кормові угіддя та під заліснення²¹.

Згідно з Законом України "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки" від 2000 р. передбачено забезпечити консервацію 2339,2 тис. га деградованих і забруднених земель і відвести 575 тис. га під заліснення. Законом закріплено важливість відновлення природного ландшафту на цих землях, формування коридорів для переміщення рослин і тварин, створення резерватів для збереження біорізноманіття.

Ще одним негативним наслідком інтенсифікації аграрного виробництва, монокультуризації, деградації ґрунтів і агроландшафтів є істотна втрата агробіорізноманіття. Встановлено, що "точкові" середовища існування приблизно 45% видів рослин та 47% видів тварин, занесених до Червоної книги України у 1994–1996 рр., розміщувалися на сільськогосподарських територіях. Тому очевидно, що виробники сільськогосподарської продукції повинні брати активну участь у збереженні біорізноманіття.

Україна віднесена Світовим банком до країн із високим рівнем біологічного різноманіття. Карпати і дельта Дунаю в українській її частині визнані "гарячими точками" збереження біорізноманіття і ввійшли до 200 пріоритетних територій глобального значення "Global 200"²². Індекс природного капіталу сільського господарства (агробіоресурсу) в Україні, розрахований згідно з методикою ОЕСР, у 2002 р. становив лише 55%

²⁰ Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2006 році. – С. 139. [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.menr.gov.ua/content/article/6004>.

²¹ Збірник наукових праць Національного наукового центру "Інститут землеробства УААН" – К. : ВД "ЕКСМО", 2010. – Вип.3. – С. 6.

²² Стратегия сохранения биоразнообразия для региона Европы и Средней Азии. – К. : Всемирный банк, 2003. – С. 16, 117, 137.

рівня 1994–1996 рр.²³. Тобто, господарюючими суб'єктами збережено й відтворено 55% агробіорізноманіття, а 45% – втрачено.

Останнім часом дещо відновлюється діяльність з охорони земель, а саме вапнування і гіпсування ґрунтів, будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд. Разом з тим значно зросли обсяги робіт з укріплення берегів річок і ставків – у понад 4 рази, що свідчить про значні проблеми з паводками і підтопленнями в Україні (табл. 4.4).

Критична ситуація з полезахисними лісовими смугами, які практично є основним захистом від ґрунтової ерозії та пилових бур. За останні роки їх створювалося до 100 га щорічно, що далеко не відповідає потребі²⁴. А стан наявних лісосмуг незадовільний, вони зріджені через старіння, ламання бурями дерев, вирубку і пожежі. Лісівничі заходи в них практично не проводяться.

4.3. Екологічне середовище життєдіяльності селян

Екологічні проблеми у селах пов'язані зі щільною забудовою, обробітком розміщених у межах сіл земель, активною сільськогосподарською діяльністю сільських домогосподарств. Унаслідок діяльності великих сільськогосподарських підприємств, у тому числі птахофабрик, сільські населенні пункти піддаються додатковим небезпечним впливам на здоров'я людей, місцеву флору та фауну (див. вікна 3 і 4). Це негативно позначається на якості питної води, повітря, водой, загалом сільських екосистем.

Додаткового екологічного навантаження знає життєве середовище селян через неорганізовані звалища, які наявні у 30% сіл, а у восьми регіонах – у половини сіл; а також склади мінеральних добрив (15% сіл). Поєднання складних умов сільськогосподарської праці, незадовільних умов побуту та навколишнього середовища призводить до того, що смертність серед сільського населення вища, ніж міського, тут поширені хвороби, які зумовлені саме несприятливою екологічною ситуацією.

²³ Агробіорізноманіття України: теорія, методологія, індикатори, приклади. Кн. 1. – К. : ЗАТ "Нічлава", 2005. – С. 130.

²⁴ За даними Держземагенства за 2008 р. створено 65 га полезахисних лісосмуг. Із 2009 р. інформація не надається.

Розподіл земельного фонду в Україні, %					
Роки	Сільськогосподарська освоєність території	Розораність території	Розораність сільгоспугідь	Частка у площі території	
				Сінокосів і пасовищ	лісів
2000	68,6	53,9	78,6	13,1	15,8
2005	68,4	53,8	78,6	13,2	15,9
2010	68,6	53,8	78,1	13,1	16,0
Джерело: розраховано за даними: Сільське господарство України 2010: стат. збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – С. 75.					

Здійснення заходів з охорони земель, 1990–2010 рр.					
Показник		1990	2000	2005	2010
Проведено вапнування ґрунтів, тис. га		1407,9	23,9	41,7	73,2
Внесено вапнякового борошна та інших вапнякових матеріалів, тис. т		6930,7	169,7	243,1	340,8
Проведено гіпсування ґрунтів, тис. га		285,4	5,1	2,7	4,4
Внесено гіпсу та інших гіпсовмісних порід, тис. т		1275,9	27,0	12,1	23,4
Будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд:					
вали, вали-канави, км		135,2	9,3	3,6	4,1
вали-тераси, км		5,4	10,9	6,6	0,0
водоскидні споруди, шт.		51	18	2	12
берегоукріплення, км		1,0	4,7	3,9	4,3
Залуження сильнодеградованої і забрудненої шкідливими речовинами ріллі, га		12785	14974	6342	1015
Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.					

Вікно 3
Наслідки оброблення посівів агрохімікатами
У селі Мирославка Житомирської області після оброблення на орендованих землях посівів пшениці хімікатами з літака почали непритомніти місцеві мешканці, у них підвищувався тиск і температура, виникли нудота і головний біль. У лікарню потрапило двоє малих дітей. На присадибних ділянках сільських жителів пожовкли і опалилися городні культури. Зі слів місцевих мешканців, це відбувається вже не вперше. Жителі вважають: байдужість до проблеми з боку орендаря викликана тим, що багато хат в селі пустують, тому він і не звертає уваги на заселені будинки. Через це розгнівані мешканці зібрали ініціативну групу, щоб звернутися до вищих інстанцій по допомогу. Районна санітарно-епідеміологічна станція (СЕС) за результатами експертизи рослин встановила, що городина пошкоджена невідомою хімічною сполукою, майже всі допустимі норми при обробленні орендованих полів хімікатами було порушено. Перевіркою встановлено відсутність журналу з проведення авіахімічних робіт, де повинна вказуватись назва та доза препарату і його концентрація, тому ці дані були зафіксовані працівниками СЕС зі слів орендаря. Про обприскування полів орендар мав заздалегідь оповістити селян і голову сільської ради, чого він не виконав. За висновком СЕС, при обробленні не було враховано швидкість переміщення повітря, температуру, а також відстань від села до площі, яка обробляється. Вона має бути 1 км, а реально межа між обприскуваною площею та городами була дуже вузькою. Санстанція підготувала акт про порушення норм і передала його у прокуратуру з метою добитися адміністративного покарання. У свою чергу командир літака, який обробляв поля, за свідчив, що літав за всіма правилами і нормами, нічого не порушував. Його команда має великий досвід у цій справі, щороку у них багато подібних замовлень. http://www.zhitomirnews.com/novini/5135-zhiteliv-sela-miroslavka-shho-na-zhitomirshhini.html

Вікно 4
Забруднення навколишнього середовища птахофабриками
Великою проблемою є багаторічні накопичення відходів, курячого посліду на територіях птахофабрик, які розміщені в сільській місцевості. БАТ "Птахофабрика Україна" (Київська область с. Крушинка) у 2007 р. виробляла 1 млн курячих яєць за добу і планувала в найближчі роки збільшити їхнє виробництво вдвічі. Через малопотужні і недосконалі очисні споруди підприємства курячий послід потрапив у поверхневі водойми (каскад із 9 озер), що призвело до масової загибелі риби. Постраждалому підприємцю, який розводив рибу в озерах, виплатили компенсацію. Люди із прилеглих населених пунктів потерпали від смороду і мух. Незважаючи на протести місцевих жителів, заборони природоохоронних органів і екологів, тривалий час забруднювалася територія. Підприємству вигідніше сплачувати невеликі суми штрафів, ніж будувати сучасні очисні споруди. У 2010 р. БАТ "Птахофабрика Україна", що ввійшла до групи компаній "Ovostar Union", завершила процес побудови інтегрованої системи управління безпекою продуктів харчування відповідно до вимог ISO 22000:2005 і HACCP. http://vasilkov.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=526&Itemid=45; http://www.ovostar.ua/ua/press-center/press-releases/2010/02/

Таким чином, за роки аграрних трансформацій при відсутності державного контролю за дотриманням вимог ведення сільськогосподарської діяльності посилилися екологічно деструктивні процеси в аграрному секторі. Практика "надірваного землеробства" (за В.Докучаєвим) особливо притаманна великим суб'єктам агрогосподарювання, які надають перевагу інтенсивному рослинницькому спрямуванню виробництва декількох комерційно привабливих, експортно орієнтованих культур. При цьому ігноруються правила землеустрою, у тому числі раціонально-	го формування агроландшафтів, сівозмін, а також вимоги і потреби сільських жителів щодо середовища життєдіяльності. Це спричинило, зокрема, масштабну деградацію основного агро-виробничого ресурсу – земель, стан яких офіційно оцінюється як близький до критичного, а обсяг еколого-економічного збитку обраховується у понад 9 млрд грн. Штрафні санкції за екологічно небезпечні дії "не працюють", чиниться активний спротив законодавчому унормуванню впровадження екологічних вимог.
--	---

СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ АГРАРНИХ ТРЕТВОРЕНЬ

5.1. Інституційне забезпечення розвитку села

У радянський період забезпечення зайнятості сільського населення та надання йому низки суспільних послуг здійснювалося сільськогосподарськими підприємствами (колгоспами і радгоспами). Завдяки виробництву різноманітної рослинницької і тваринницької продукції, наявності допоміжних підрозділів (транспортних, будівельних, із ремонту техніки тощо), цехів з перероблення сільськогосподарської сировини, випуску інших промислових товарів тощо, ці підприємства надавали роботу значній кількості селян. Вони ж утримували власні дитячі дошкільні заклади, медичні пункти, заклади культури, фінансово і матеріально підтримували державні заклади соціальної сфери.

На першому етапі аграрних трансформацій соціальна діяльність сільськогосподарських підприємств згорталася, що негативно позначилося на рівні життя сільського населення. Найнегативнішим соціальним наслідком ринкового реформування стала втрата сільськими жителями місць прикладання праці і, відповідно, заробітків. Виникла потужна хвиля трудової міграції, погіршилися демографічна ситуація, морально-психологічний стан у сільських громадах тощо. Зменшилися контингенти споживачів суспільних послуг і знизився попит на платні послуги, що стало однією з причин скорочення мережі підприємств і закладів, які надають ці послуги.

Після 2000 р. зазначені тенденції загалом збереглися. Водночас реформовані сільськогосподарські підприємства звільнялися від утримання закладів соціальної сфери. Відповідно до низки урядових постанов (1996 р.) та Указу Президента України "Про деякі заходи щодо поліпшення умов господарювання недержавних сільськогосподарських підприємств" (2000 р.) здійснювалася безоплатна передача органам місцевого самоврядування закладів соціально-культурного та комунально-побутового призначення, які належали колишнім колгоспам і радгоспам. Окремі об'єкти

приватизувалися. Проте органи місцевого самоврядування через фінансові труднощі не могли забезпечити належне функціонування переданих їм закладів і частина з них закривалася, а приватизовані об'єкти або були перепрофільовані, або підвищили ціни на послуги, що зробило їх малодоступними.

В Україні було зроблено декілька спроб призупинити деградацію села через загальнодержавні рішення. Указами Президента України схвалено Основні засади розвитку соціальної сфери села (2000 р.) та затверджено короткострокову Державну програму розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року (2002 р.). Проте вони залишилися без належних механізмів реалізації і фінансового забезпечення. Реальні ж дії органів виконавчої влади, попри постійне декларування "підтримки села", були спрямовані в основному на надання преференцій виробництву комерційно привабливих видів сільськогосподарської продукції.

Відзначене знайшло відображення і у затвердженій 2007 р. Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року. Всупереч назві Програми, основний її зміст стосується нарощення аграрного виробництва і лише незначною мірою – підвищення рівня доступу сільського населення до соціальних благ. Найактуальнішому ж завданню – диверсифікації економічної діяльності та розширенню сфери прикладання праці на селі у Програмі не приділена належна увага. Виконання цієї програми фінансується не в повному обсязі. У зв'язку з фінансовою кризою 2008 р. фінансування проектів сільського розвитку в рамках Програми призупинено.

5.2. Зайнятість і розвиток трудових ресурсів села

Зміна структури зайнятості в сільському господарстві. За істотного звуження сфери працевлаштування в селі основним місцем прикладання праці сільського населення залишається сільське господарство. Проте концентрація землекористування та зростання розмірів господарюючих

Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація

суб'єктів у корпоративному секторі не супроводжується підвищенням рівня зайнятості. Навпаки, спостерігається суттєве скорочення зайнятості в сільськогосподарських підприємствах, зумовлене їх орієнтацією на виробництво комерційних експортних культур і згортанням трудомістких галузей – тваринництва, льонарства, хмелярства тощо. Кількість найманих працівників у цих підприємствах скоротилася порівняно з дореформеним періодом на 77%, механічно перемістившись в господарства населення (рис. 5.1).

У 2010 р. частка зайнятих в сільськогосподарських підприємствах становила 24,6% від загальної кількості працівників сільського господарства і споріднених з ним галузей (які становлять незначну частку), а в індивідуальному секторі – 75,4%, в тому числі в господарствах населення – 72,2% (табл. 5.1).

Зайнятість в корпоративному секторі. Для роботи з сучасними технологіями великих сільськогосподарських підприємств потрібні спеціалісти широкої кваліфікації, але їх мало серед місцевих сільських жителів. Часто такі працівники проживають не за місцем розташування орендованих агрохолдингами земель, а в найближчих міських поселеннях. Корпоративні формування зазвичай не інвестують у підготовку персоналу, користуючись можливістю найму осіб, які здобули професійну освіту власним або державним коштом. З свого боку, значна частина випускників аграрних навчальних закладів не зацікавлена сільськогосподарською працею: підприємства і

організації беруть лише найкращих, а працювати в сімейних селянських господарствах чи створювати фермерські господарства і вести селянський спосіб життя більшість молодих людей за сучасних умов не готова.

Рівень заробітної плати в корпоративному секторі. Користуючись надзвичайно важкою ситуацією з зайнятістю у сільській місцевості, роботодавці знижують рівень витрат на людський капітал. Так, у дореформеному 1990 р. частка витрат на оплату праці у собівартості сільськогосподарської продукції становила 37,8%, у найскрутнішому 1995 р. вона знизилась до 23, а у 2010 р. – 12,3%, тобто зменшилась порівняно з 1990 р. приблизно у 3 рази.

Сталою тенденцією за роки реформ залишилося й те, що заробітна плата найманих працівників у сільському господарстві має найнижчий рівень серед видів економічної діяльності в Україні, і навіть при умові її зростання різниця у рівнях зберігається протягом останніх років. У 2000 р. номінальна заробітна плата у сільському господарстві становила 37,7% її рівня у промисловості, а в 2004 р. – 39,7%. Після 2007 р. тенденція до зменшення відставання сільського господарства від інших галузей економіки за рівнем заробітної плати збереглася, хоч саме відставання залишилося істотним. У 2010 р. заробітна плата в сільськогосподарській сфері становила 56,8% від рівня промисловості і 65,5% від середнього рівня в економіці.

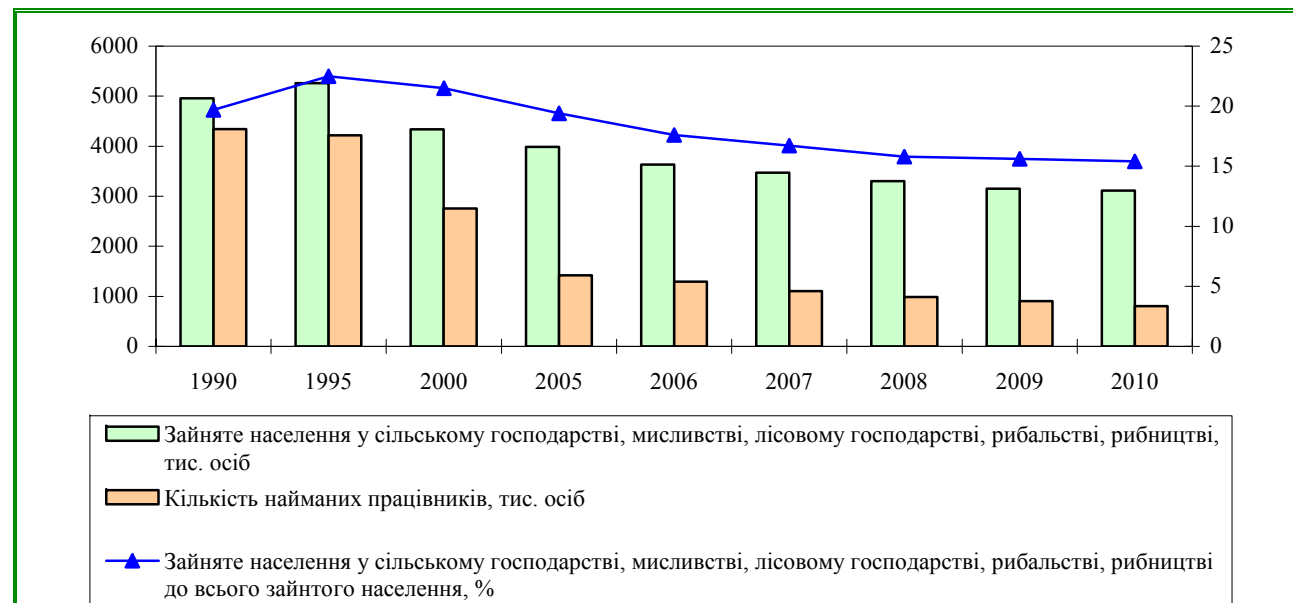

Рис. 5.1. Динаміка зайнятості в аграрному секторі, 1990–2009 рр.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

Таблиця 5.1

Структура трудових ресурсів сільського господарства України, 2010 р.

Показник	Усього	у тому числі		
		корпоративний сектор	індивідуальний сектор	
			Фермерські господарства	особисті селянські господарства
Чисельність зайнятих в сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві, рибальстві, рибництві, тис. осіб	3115,6	768,2	98,4	2249,0
% до загальної кількості	100,0	24,6	3,2	72,2

Джерело: авторські розрахунки на основі даних Державної служби статистики України.

Таблиця 5.2

Структура сукупних ресурсів сільських домогосподарств
(у середньому на місяць у розрахунку на одне домогосподарство, %)

Показник	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Оплата праці	27,1	30,3	32,7	32,5	33,7	32,0
Пенсії, стипендії, допомоги, надані готівкою	27,5	26,5	26,6	27,0	28,1	28,5
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	3,7	4,2	3,8	3,9	4,6	4,8
Доходи від продажу с/г продукції	13,6	12,0	11,7	11,1	9,4	10,9
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	14,6	13,9	12,8	11,2	12,4	12,9
Допомоги, пільги, субсидії	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,6
Інші надходження	12,8	12,4	11,7	13,6	11,1	10,3

Джерело: розраховано за даними стат. зб. "Витрати і ресурси домогосподарств" за відповідні роки.

Зайнятість в індивідуальному секторі. У фермерських господарствах працюють члени фермерських сімей і наймані працівники; частка найманих працівників становить приблизно 60%. Рівень заробітної плати і тенденції його зміни подібні до корпоративного сектора, оскільки визначаються вартістю робочої сили на локальних ринках праці. Із загального числа фермерських господарств 82% очолюють чоловіки, 18% – жінки.

Чисельність зайнятих у господарствах населення визначається розрахунковим методом. Зайнятими тут вважаються особи, котрі за результатами статистичного обстеження впродовж тижня хоча б 1 годину працювали в своєму господарстві з метою виробництва продукції на продаж. У сільських домогосподарствах спостерігається велике розшарування за рівнем надходжень (натуральних і грошових) від виробництва сільськогосподарської продукції. У 2010 р. частка цих надходжень становила в середньому по Україні 23,8% сукупних ресурсів (табл. 5.2).

Безробіття на селі. Реальне та приховане безробіття зараз є головною соціальною проблемою, що виникла в результаті аграрних трансформацій. Безробіття – це новий феномен для українського села. Згідно з офіційною статистикою у 2000 р. кількість безробітних у сільській місце-

вості становила 458,1 тис. у 2005 – 400,9 тис. осіб. У 2010 р. чисельність безробітних зросла до 493,5 тис. осіб. Але реальна незайнятість сільського населення значно вища. Згідно з офіційними даними рівень безробіття економічно активного населення віком 15–70 років на 2005 р. становив 5,7%, рівень зайнятості – 60,5%. У 2010 р. ці показники були відповідно 7,1% та 62,7%. Прихованим безробіттям характеризується категорія зайнятих в господарствах населення. Безробіттям на селі охоплені не лише люди, які мають низький рівень освіти, або не мають її зовсім, але й достатньо освічені особи. Рівень безробіття у цій категорії громадян у 2010 р. становив 6,7% для осіб з неповною вищою освітою, 11,0% – з базовою вищою і 6,3% – з повною вищою освітою. У числі безробітних сільських жителів 2/3 – це фахівці, службовці, кваліфіковані робітники.

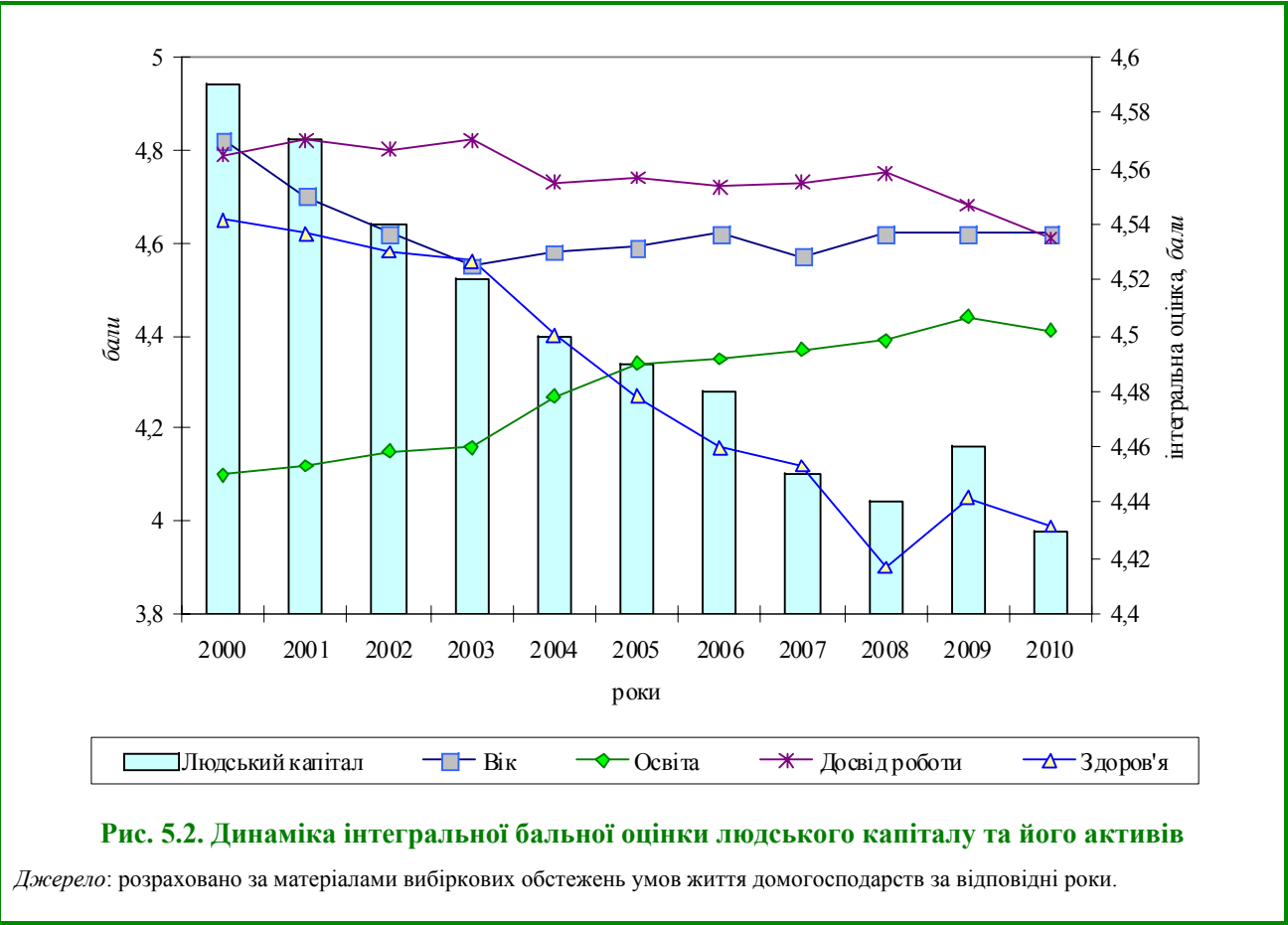
Незадовільність умов прикладання праці і безробіття на селі є причинами деградації людського капіталу, зниження професійного рівня населення. Останніми роками половина сільського населення (2010 р. – 51,2%) зайнята у найпростіших професіях (міського – 11,2%), причому не через брак професійної освіти, а через відсутність належних місць прикладання праці.

Людський капітал села. Розрахована інтегральна оцінка людського капіталу, яка поєднує чотири його основних активи (вік, освіту, здоров'я і досвід роботи), щорічно знижується. Протягом 2000-2010 рр. зниження інтегрального показника становило 3,5 % (рис. 5.2).

Такі зміни відбулися за рахунок: погіршення здоров'я всіх верств сільського населення (-14,2 %); негативної зміни вікової структури (-4,2 %), що супроводжується старінням сільського населення; зниження за активом досвіду роботи (-3,8 %) внаслідок збільшення відпрацьованих років (більше ніж 25) і таким чином зростання досвіду минулого часу, який потребує оновлення. Зростання відбулося лише за капіталом освіти (+7,6 %), хоча цей факт підтверджує тільки збільшення років навчання, а не покращення якості набутих знань. Тривале погіршення стану людського капіталу сільської місцевості призводить до втрати конкурентоспроможності людини на ринку праці.

5.3. Депопуляція, міграція, знелюднення сільських населених пунктів

Тенденція до скорочення чисельності сільського населення розпочалася в радянські часи. У період аграрних трансформацій ці процеси значно прискорилися. Впродовж 1991–2010 рр. сільське населення зменшилось на 2,5 млн осіб (14,9%) і на початок 2011 р. становило 14,3 млн осіб (31,3% від загальної кількості). Як наслідок, села поступово знелюднюються, а деякі зникають: у 1991–2010 рр. їхня загальна кількість зменшилась на 388 од. (1,4%). Основним чинником зазначених процесів є перевищення смертності над народжуваністю (депопуляція). Її рівень у 1990 р. становив 3,4‰; надалі він підвищувався і у 2005 р. досягнув 11,1‰, а потім поступово знижувався до 6,7‰ у 2010 р. За демографічним прогнозом Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ в Україні до 2050 р. триватиме скорочення чисельності сільських жителів, зумовлене переважно депопуляцією.

За роки реформ значно зріс рівень трудової міграції. В середньому лише 60% сільського населення, зайнятого на підприємствах і в організаціях різних галузей економіки, працює за місцем проживання. Більше третини працює у містах та інших поселеннях. Не менший відсоток трудових мігрантів і серед осіб, які вважаються зайнятими в індивідуальному секторі. Значна їх частина на тривалий час (3–9 місяців і більше) від'їжджає на заробітки у міста та за кордон, а всі роботи в господарстві виконують інші члени сім'ї. Отже, понад третини зайнятого сільського населення, формально не змінюючи місця проживання, заробляють на проживання із відривом від своїх сімей. Міграція справляє негативний вплив на сімейне життя. За даними останнього обстеження сільських поселень у 3,6 тис. сіл (12,5% загальної кількості) упродовж 5 років не народжено жодної дитини, у 3 тис. сіл немає дітей, молодших за 5 років.

На окремих територіях депопуляція і обезлюднення сіл набули ознак демографічної та поселенської кризи. Чисельність таких проблемних адміністративних районів збільшується зростаючими темпами: у 1991 р. їх нараховувалося 112, у 1996 р. – 121 (на 8% більше порівняно з попередньою датою), у 2001 р. – 135 (на 11,6 % більше), у 2006 р. – 168 (на 24,4% більше). Нині 34,3% загальної кількості районів є проблемними; порівняно з 1991 р. їхня частка збільшилася на 11,1 відсоткових пункти. Якщо ситуація не зміниться, то кількість районів демографічної і поселенської кризи може збільшитися до 235–245 (48–50% загальної кількості). З'являться території суцільної незаселеності.

5.4. Добробут сільського населення

Рівень бідності. На кінець першого етапу реформ приблизно 90% сільського населення перебувало за межею бідності, їхні середньомісячні витрати були нижчими за прожитковий мінімум. За останні роки частка селян з середньодушовими доходами нижче за прожитковий мінімум зменшується. У 2010 р. цей показник за грошовими доходами становив 46,4% порівняно з 94,8% у 2000 р. (табл. 5.3).

Після 2000 р. спостерігається зростання витрат сільських сімей. Загальна сума місячних витрат на кожного члена сім'ї в поточних цінах у 2010 р. збільшилася порівняно з 2000 р. у 5,6 раза, в тому числі споживчих витрат – у 5,3 раза. За цей же період споживчі ціни зросли у 2,9 раза, але, навіть беручи до уваги наявність інфляції, можна констатувати зростання рівня споживання сільського населення.

Збільшення витрат сільських сімей після 2000 р. стало можливим завдяки зростанню їхніх доходів (ресурсів). Середньомісячний обсяг сукупних ресурсів в розрахунку на 1 члена домогосподарства у 2010 р. в поточних цінах був у 7,3 раза, а з урахуванням інфляції – у 2,5 раза більшим, ніж у 2000 р. При цьому він залишався на 18% меншим, ніж у міського населення.

Якість зростання доходів свідчить, що найбільше зросли номінальні надходження від соціальних трансфертів (пенсій, стипендій, допомог) – у 13,8 раза, (навіть більше, ніж від оплати праці – 11,8 раза).

Таблиця 5.3

Динаміка показників бідності сільського населення, %			
Роки	Частка населення із середньодушовими витратами на місяць нижчих за прожитковий мінімум		Частка витрат на харчування у структурі сукупних витрат
	грошовими	загальними	
2000	94,8	85,2	71,5
2001	95,2	87,0	68,2
2002	95,2	89,2	65,6
2003	90,1	77,2	66,1
2004	79,8	64,7	64,3
2005	70,8	54,1	62,1
2006	69,8	53,9	59,3
2007	57,4*	37,5*	57,2
2008	42,7*	27,8*	54,6
2009	46,1*	29,0*	57,2
2010	46,4*	28,5*	57,0

* Із 2007 р. розподіл населення за рівнем середньодушових показників матеріальної забезпеченості проводиться за доходами.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

Диференціація доходів селян. Зростання доходів не сприяло зменшенню диференціації сільських жителів за рівнем добробуту. За офіційними даними різниця в доходах 10% найбільше та найменше забезпеченого населення у 2010 р. досягала 4,6 раза і цей показник залишався майже стабільним упродовж останніх 5 років. У групі найбільш забезпечених сільських жителів вищими є практично усі види доходів, але найбільші відмінності спостерігаються в доходах від підприємницької діяльності (в 10,5 раза більше порівняно з групою найменш забезпечених), продажу продукції, виробленої в господарствах населення (у 11,3 раза більше), пенсій (у 6,0 раза більше). Вищі доходи зазвичай мають і сім'ї, які виробляють товарну сільськогосподарську продукцію.

Продовольче забезпечення. Частка витрат на продукти харчування у структурі сукупних витрат сільського, як і міського, населення після 2000 р. зменшується, що нібито свідчить про підвищення рівня життя (див. табл. 5.3). Однак тут не враховані якісні характеристики харчування. У 2010 р. середньодобова поживність раціону українця становила 2933 ккал, що майже на 20% менше рівня 1990 р. Основну частину калорій українці отримують від продукції рослинного походження. Лише 27% середньодобового раціону забезпечується за рахунок споживання продукції тваринного походження (пороговий критерій – 55%). У 2010 році в Україні по більшості основних видів продовольства фактичне споживання знаходилося нижче раціональних норм, встановлених Міністерством охорони здоров'я. Найбільше відставання фактичного споживання від раціонального спостерігалось по плодах, ягодах і винограду – на 49%, молоку і молокопродуктах – на 44%, м'ясу і м'ясопродуктах – на 38%, рибі та рибопродуктах – на 24%. Під впливом падіння доходів населення, особливо після фінансової кризи 2008 р., відбувається зменшення фактичного споживання молока, м'яса та риби на фоні суттєвого відставання споживання цих продуктів від раціональних норм. За трьома продовольчими групами, а саме: "хліб і хлібопродукти", "картопля", "олія рослинна всіх видів" фактичне споживання перевищує раціональну норму, що є свідченням незбалансованості харчування. Населення намагається

забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок більш економічно доступних продуктів.

Дані щорічних державних звітів про продовольчу безпеку свідчать також про зростання частки імпорту у споживанні традиційних для вітчизняного виробництва продуктів: "плоди, ягоди та виноград", "олія рослинна всіх видів", "риба та рибопродукти". Частка імпорту за цими групами у загальному споживанні у 2009 р. становила відповідно 65%; 54% та 44% (порогове значення показника – 30%). У 2009 р. майже до 7% збільшилася питома вага імпортного цукру у внутрішньому споживанні; у 2010 р. у зв'язку зі зростанням цін на гречку у 2–2,5 раза імпорт традиційного українського продукту становив 20 тис. тонн. В основному позиції вітчизняного продовольства втрачаються через розбалансованість структури виробництва і за тими товарними позиціями, де імпорт обходиться дешевше власного виробництва. При цьому здешевлення продукції для споживача не спостерігається у зв'язку з олігополією на регіональних ринках та продовольчою інфляцією.

5.5. Немонетарні аспекти сільської бідності: доступ до послуг

Комунально-побутова сфера. В житлово-комунальному господарстві села в трансформаційний період розвивалися переважно негативні процеси. Наслідком їх стали старіння (зведення до мінімуму оновлюваності) житлового фонду, погіршення стану дорожньо-транспортної інфраструктури, водопровідних і каналізаційних мереж, а також зниження рівня забезпеченості сіл згаданими мережами. Водночас зростала кількість газифікованих сіл.

Обсяги житлового будівництва на селі у 1990-ті роки стрімко зменшувалися: у 2001 р. вони були майже у 3 рази меншими, ніж у 1990 р. Надалі будівництво житла поступово зростало, і у 2010 р. досягло 3035 тис. кв. м (88,7% рівня 1990 р.). Проте це не свідчить про істотне поліпшення житлових умов сільського населення. Характерною особливістю сучасного житлового будівництва у сільській місцевості є його величезна асиметричність: у периферійних селах і районах житло майже не будується, а навколо великих міст і в рекреаційних зонах воно зводиться

у великих обсягах, але не селянами, а багатими міськими жителями і будівельними компаніями з метою вигідного продажу. У 2010 р., наприклад, 63% введеного в дію житла в сільській місцевості збудовано всього у 7 регіонах: Київській, Івано-Франківській, Львівській, Чернівецькій, Закарпатській, Одеській областях та АР Крим, у тому числі 23% – у Київській області. Водночас обсяги сільського житлового будівництва в Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Сумській областях не досягають і 30% рівня 1990 р. В Україні діяла всього одна програма сприяння селянам у житловому будівництві через надання їм довгострокових пільгових кредитів (під 3% річних); за нею споруджувалося лише 6–7% житла. Доступ до цієї програми досить обмежений, непрозорий. У зв'язку зі зменшенням чисельності сільського населення багато житлових будинків, особливо у віддалених селах, залишаються порожніми.

Українські села характеризуються низьким рівнем централізованого водопостачання і водовідведення: водопровід мають 22%, а каналізацію – 2,6% сіл. Вдалим прикладом співпраці сільських громад, влади і підприємців з поліпшення інженерного обслуговування сіл є їх газифікація. При цьому бюджетні кошти і спонсорська допомога підприємців спрямовуються на будівництво підвідних газопроводів, а внески громадян – внутрішньосільських мереж. Завдяки такій співпраці кількість газифікованих сіл після 1990 р. зросла у 5,7 раза, а частка таких сіл у їхній загальній кількості досягла 49%.

Окрім низької фінансової спроможності селян будувати чи придбавати сучасне, з усіма видами інженерного облаштування житло, на стані житлово-комунального господарства села негативно позначається скептичне ставлення частини представників молодого покоління сільських жителів щодо доцільності подальшого проживання в селах з нерозвиненою сферою прикладання праці і незадовільними умовами самостійного господарювання.

Доступ до соціально-культурних послуг. В трансформаційний період погіршувався доступ сільських жителів до соціально-культурних послуг: мережа закладів соціальної сфери скорочувалася, а якість обслуговування населення знижувалася. Основними причинами цього стали:

- звільнення сільськогосподарських підприємств від утримання власних об'єктів соціально-культурного призначення та участі у їхньому будівництві, мінімізація допомоги відповідним державним (комунальним) закладам;
- неспроможність місцевих бюджетів забезпечити належне фінансування установ і організацій соціальної сфери, які знаходяться на їхньому утриманні;
- низький платоспроможний попит населення на платні послуги, неготовність селян до розв'язання проблем життєзабезпечення на засадах самоорганізації та дольової участі у фінансуванні відповідних заходів.

У 1990-ті роки найвищими темпами згорталася мережа дитячих дошкільних установ (їхня кількість у 1991–2000 рр. зменшилася на 30%) та закладів культури (на 16%). Зменшувалася й кількість шкіл та медичних установ, але помірнішими темпами. Після 2000 р. прискорилося закриття шкіл, чисельність яких у 2001–2005 рр. скоротилася на 4,0, а у 2006–2010 рр. – на 5,6%, і ця тенденція посилюється. Офіційно все пояснюється зменшенням чисельності дітей шкільного віку і необхідністю поліпшення якості освіти. Негативні наслідки згортання мережі шкіл мала б пом'якшити програма "Шкільний автобус", але вона хронічно недофінансовується і недовиконується. Так, у 2008 і 2009 рр. не було придбано жодного автобуса, замість очікуваних 496 у 2010 р. було придбано всього 112 шкільних автобусів.

Задекларована також реформа і в медичній галузі, метою якої проголошено підвищення якості обслуговування. Вона передбачає модернізацію технічної оснащеності обмеженого числа медичних центрів, поліпшення функціонування системи швидкої допомоги та оптимізацію (зменшення) чисельності медичних закладів у селах. Насправді прискорюється закриття в селах фельдшерсько-акушерських пунктів і дільничних лікарень, а реалізація інших складових реформи затягується.

Відзначене негативно сприймається сільським населенням, особливо у зв'язку з тим, що пересувні форми обслуговування не можуть компенсувати закриті стаціонарні заклади через низьку технічну готовність шкільних автобусів і автомобілів швидкої медичної допомоги та незадовільний стан сільських доріг, які стають практично

непридатними для користування у дощову погоду та в період зимових снігопадів.

На тлі погіршення доступу сільського населення до суспільних благ і послуг останнім часом поживаються активність корпоративних ферм, спрямована на поліпшення функціонування і розвиток соціальної сфери окремих сіл і надання допомоги сільським жителям у задоволенні їхніх життєвих потреб. Цим певною мірою відроджується практика соціальної діяльності колишніх колгоспів і радгоспів. Наслідки таких дій неодноточні. З одного боку, вони уповільнюють деградацію життєвого середовища окремих територій, а з іншого – консервують патерналістську поведінку сільських громад і тісніше "прив'язують" їх до інтересів корпоративних структур.

Отже, для сільського населення загалом, більшості сільських громад наслідки ринкового трансформування аграрного сектора виявилися переважно негативними. Головною причиною

цього стало практичне виведення за межі реформування колгоспно-радгоспної системи (виведення за дужки розв'язання проблеми) його соціальної складової – забезпечення працевлаштування, певного рівня доходів і соціального захисту селян, їхнього доступу до споживчих благ і послуг тощо, які здійснювалися раніше через відповідну діяльність сільськогосподарських підприємств. На перший погляд це нібито відповідало суті переходу до ринкових засад господарювання. Але ліквідація попередньої схеми підтримки життєвого середовища села не супроводжувалася формуванням нової інституційної системи. Новітнє реформування галузі соціальної сфери, яке відбувається в умовах холдингізації сільського господарства і занепаду інших видів господарської діяльності на селі, ще більше ускладнює соціально-демографічну ситуацію в сільській місцевості, підриває основи нарощування самого сільськогосподарського виробництва і його сталого розвитку.

ВІДРОДЖЕННЯ СУСТІЛЬНОЇ МІСІЇ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА У ПРОЦЕСІ ЙОГО МОДЕРНІЗАЦІЇ

6.1. Соціоекономічний підхід до модернізації аграрного сектора

Після двох останніх десятиліть у суспільстві дедалі більше утверджується розуміння того, що усі сфери життя і сектори національного господарства, зокрема аграрний, потребують всебічної модернізації. Щодо аграрного сектора, то його модернізація повинна охопити не лише оновлення матеріально-технічної бази, але й якість людського капіталу, технологічні процеси в контексті безпечного і бережливого використання природних ресурсів, виробничу і ринкову інфраструктуру тощо.

Подолання негативних тенденцій у розвитку аграрного сектора вимагає перегляду усталеного ставлення до сільського господарства як галузі, що має виключно виробничо-комерційне призначення. Світове співтовариство дедалі більше керується концепцією багатофункціональності сільського господарства, згідно з якою у процесі сільськогосподарської діяльності не тільки виробляються продовольство і промислова сировина, але й створюються суспільно значущі блага. Найголовніші з них – продовольче самозабезпечення країни, надання можливостей і засобів для існування сільського населення, відтворення селянства, підтримання екологічної рівноваги та збереження агроландшафтів. Визнання багатофункціональності сільського господарства як його ключової макроекономічної характеристики є головною передумовою соціоекономічної модернізації вітчизняного аграрного сектора.

Модернізація як напрям розвитку певної системи передбачає не тільки осучаснення різних її складових, але й їх внутрішню гармонізацію. У суспільно-виробничих системах (аграрний сектор слід розглядати саме як таку систему) адекватним є соціоекономічний підхід, який розглядає соціальний і економічний аспекти розвитку у нероздільній єдності. Як зазначає В.Костюк, у

соціоекономічній сутності соціальне та економічне становлять єдине ціле, яке не можна розкласти на окремі, навіть взаємопов'язані, складові, тоді як соціально-економічна сутність виникає у результаті взаємодії соціальних і економічних сторін процесу, кожна з яких зберігає відносну самостійність²⁵. Соціоекономічна модернізація – це таке осучаснення суспільно-виробничої системи, яке, поряд з оновленням матеріально-речових елементів і розподільчих відносин, супроводжується реалізацією та нарощуванням творчого потенціалу кожної людини, формує її як особистість, завдяки чому збільшується загальна результативність функціонування економіки. Всебічна модернізація аграрного сектора в її сучасному розумінні можлива саме на засадах соціоекономічного спрямування цього процесу.

У зв'язку із зазначеним аграрна політика України має бути адаптованою до глобальних тенденцій аграрного розвитку, в якому виділяються два стратегічні напрями:

- розвиток аграрного виробництва з урахуванням регіональної специфіки та необхідності підвищення його конкурентоспроможності;
- сільський розвиток на основі громад.

Ці напрями взаємно зумовлюють і доповнюють один одного, а тому повинні розвиватися одночасно і у взаємозв'язку.

6.2. Конкурентоспроможність сільського господарства в контексті сільського розвитку

У вітчизняній аграрній науці та практиці сформувалося стереотипне уявлення про те, що підвищення конкурентоспроможності можливе лише у секторі великотоварного виробництва та у разі нарощення його масштабів. Це вдало використовується зацікавленими бізнесовими та по-

²⁵ Див.: Костюк В.Н. Теория эволюции и социальноэкономические процессы. – М. : "Едиториал УРСС", 2004. – С. 116.

літичними колами для "вибивання" бюджетної підтримки та інших преференцій. При цьому ігнорується відомий факт про обмеження дії ефекту масштабу у сільському господарстві, не беруться до уваги загрози і ризики для навколишнього середовища, людей та самого аграрного бізнесу, які створюються за великого зосередження оброблюваних площ і утримуваних в одному місці тварин тощо. Ототожнення конкурентоспроможності і великомасштабності зумовлює структурні перекоси в аграрному секторі економіки. У світовій же практиці підтримання конкурентоспроможності означає формування рівних можливостей господарювання для різних за розмірами та видами сільськогосподарської діяльності виробників. Водночас заходи аграрної політики спрямовуються на підтримку тих виробників, які мають в конкретний період менші конкурентні можливості, зумовлені чи то обсягами виробництва, чи видом діяльності, чи природними умовами господарювання тощо. Наприклад підвищення конкурентоспроможності маломасштабного сільськогосподарського виробництва до рівня великотоварного здійснюється державою через стимулювання процесів консолідації, кооперування, формування товарних партій, доступом до вигідних цін тощо.

Отже, завдання підвищення конкурентоспроможності вітчизняного аграрного виробництва полягає у створенні умов для зростання загального рівня продуктивності аграрного сектора на засадах сталості, при гармонійному поєднанні різних галузей сільського господарства і типів господарств (великих, середніх і малих), коли кожне з них займає найбільш притаманну йому ринкову нішу. Це поєднання повинне відкрити можливості раціонального використання земельно-ресурсного потенціалу, а також створення умов рівного доступу виробників до техніко-технологічних та організаційних інновацій, фінансів, ринкової інфраструктури, вигід від експорту продукції.

Основою соціоекономічної модернізації вітчизняного аграрного сектора має стати реальна участь сільського населення у подоланні диспропорцій у сільськогосподарському виробництві і збалансуванні на цій базі його продуктової та організаційної структур, що передбачає:

- запровадження правових, економічних та організаційних механізмів регулювання діяльності агропромислових корпоративних структур, за яких би економічний ефект від масштабу вироб-

ництва і рентні надприбутки не вилучалися із села, а направлялися на місцевий розвиток, тоді як порушення агроекологічних вимог до господарювання загрожувало б господарюючим суб'єктам банкрутством;

- переорієнтацію системи державної підтримки аграрного сектора на стимулювання створення й розвитку доступних широкому колу виробників сільськогосподарської продукції місцевих продовольчих ринків, місцевих ринків виробничих і кредитних ресурсів, інформаційних мереж тощо;

– доповнення державної аграрної політики заходами і механізмами сприяння розвитку сімейних господарств, які є вагомими виробниками сільськогосподарської продукції та суспільних благ; запровадження держзамовлення на підготовку для сільського господарства кадрів широкого профілю, здатних здійснювати сільськогосподарське виробництво на засадах сімейного господарювання і високого професіоналізму (це не вимагатиме додаткових бюджетних видатків і в межах існуючого фінансування має включати надання гранта для погашення витрат на навчання та започаткування сімейного господарства, а також формування інституційної системи моніторингу, консультативної підтримки та контролю цільового використання коштів гранта);

- прийняття Національного кодексу сталого агрогосподарювання, недотримання вимог якого загрожуватиме великими санкціями, а їх виконання має стати обов'язковою умовою надання сільськогосподарським товаровиробникам будь-якої державної допомоги у рамках діючих цільових програм;

- здійснення заходів щодо консервації та заліснення деградованих малопродуктивних сільськогосподарських угідь.

У сучасних умовах доцільно підняти на рівень державної аграрної політики поширення започаткованих в окремих регіонах форм взаємовигідного партнерства вертикально-інтегрованих агропродовольчих формувань із сімейних фермерських та особистих селянських господарств з метою спільного виробництва трудомісткої сільськогосподарської продукції, її подальшої переробки та реалізації. Такі ініціативи є реальним прикладом залучення малотоварного виробництва до участі у наступних ланках агропродовольчого ланцюжка.

Заслужують підтримки на державному рівні ініціативи сільських громад із впровадження но-

вих технологій виробництва, пакування, зберігання сільськогосподарської продукції і виходу на їх ринки на основі консолідації, кооперування, застосування інтернет-мереж тощо. Приклади таких ініціатив, які здебільшого підтримуються міжнародними проектами, є в різних регіонах України, вони демонструють реальну імплементацію господарств населення в сучасну ринкову систему господарювання з виходом навіть на зовнішні ринки.

Необхідно також в рамках заходів державної політики стимулювати створення в кожній сільській громаді Товариства власників земельних паїв для захисту селянами своїх прав у ході запровадження ринку землі, яке б мало повноваження з консолідації земельних масивів для здавання їх в оренду, продажу, ведення спільного господарювання чи використання іншим чином. Це могло б бути однією з форм реалізації соціальної функції земельного володіння, сприяло б пожвавленню саморозвитку сільських громад і забезпечило їх реальну участь у розвитку сільської економіки.

6.3. Обмеження ринкової влади корпоративних структур

Одне із завдань аграрної реформи – залучення реального інвестора – обернулося для українського сільського господарства експансією крупного капіталу. Слід розуміти, що економічна природа капіталу орієнтована на ті сфери діяльності, які здатні принести максимальний прибуток. У сучасних умовах такою сферою є сільське господарство. Наразі склалася ситуація, при якій лише обмеженнями щодо землекористування та землеволодіння неможливо врегулювати домінуюче становище агрокорпорацій в аграрному секторі. Дія мораторію на купівлю-продаж землі або його скасування не впливатиме суттєво на концентрацію землі і холдингізацію агросфери. Незалежно від того, скасують мораторій або його дію буде продовжено, вступить в силу Закон "Про ринок земель" чи ні – ці процеси будуть здійснюватися відкрито або завуальовано. Цьому сприятимуть: тенденції сучасних світових і внутрішніх ринків продовольства і продукції сільського господарства, орієнтовані на зростання цін; можливості швидкого нарощування прибутковості бізнесу за рахунок експорту дешевої сировини; низька вартість основних факторів виробництва (робочої сили й землі у вигляді орендної

плати); вилучення додаткової політичної ренти за рахунок доступу до законодавчих і владних процесів, державного бюджету, дотацій, субсидій, пільгових кредитів і мінімізації податкових платежів; перспективи перепродажу значних земельних масивів в умовах функціонування ринку сільськогосподарських земель; можливості значно вигідніше перепродати бізнес, вартість якого з урахуванням усіх зазначених факторів може істотно зрости в короткостроковій перспективі.

Державне регулювання діяльності агрохолдингів з метою мінімізації їхнього дестабілізуючого впливу на економіку України та агросферу, запобігання перетворення України на сировинний придаток інших країн світу має базуватися на економічних та адміністративних важелях впливу на їхню діяльність. При цьому такі механізми повинні бути гнучкими і змінюватися у відповідності до стратегічних пріоритетів розвитку і захисту вітчизняних виробників в конкретних умовах.

У короткостроковій перспективі для вилучення земельної ренти слід запровадити прогресивні ставки орендної плати і земельного податку залежно від розміру орендованих сільськогосподарських угідь, що перевищують науково обґрунтовані раціональні розміри сільгоспдприємств різних напрямів спеціалізації. Однак така стратегія не може бути прийнятною у довгостроковій перспективі, оскільки норми закону можуть легально "порушуватися" шляхом створення низки афілійованих структур в агрохолдингах.

Регулювання потоків екологічної антиренти має базуватися на підвищеному рівні контролю за додержанням господарствами норм чергування культур у сівозмінах та їхнього оптимального співвідношення; дотриманням умов договору оренди щодо розміру і форми орендної плати, збереження родючості ґрунту, цільового використання земель; забезпеченням екологізації землеробства та сталості агроландшафтів.

Для обмеження привласнення податкової квазіренти необхідно внести законодавчі зміни стосовно систем оподаткування надвеликих підприємств і розподілу державної підтримки, посилити контроль Держфінмоніторингу за схемами фінансових потоків агрохолдингів, особливо під час здійснення ними зовнішньоекономічної діяльності тощо. Одночасно необхідно зобов'язати великі агропромислові підприємства створювати й оприлюднювати повноцінну консолідовану звітність, у тому числі за основними сегментами бізнесу.

Шляхи мінімізації політичної ренти повинні базуватися на прозорості та водночас жорсткому контролі громадян і Національного агентства України з питань державної служби недопущення роботи депутатів та членів їхніх родин за сумісництвом у бізнесових структурах, у тому числі й через довірених третіх осіб.

Організаційна, технологічна квазіренти мають об'єктивний характер, зумовлений масштабами виробництва й значними відмінностями у рівнях матеріально-технічного забезпечення різних за розмірами сільгоспдприємств, тому їхнє регулювання можливе лише шляхом покращення загального економічного стану сільськогосподарських товаровиробників, добробуту сільського населення та ліквідації диспропорцій у міжгалузевому обміні.

У довгостроковій перспективі слід використати досвід розвинених країн світу, переорієнтувати національну аграрну політику на розвиток державно-корпоративного капіталізму, за якого головними суб'єктами власності виступають держава і корпоративні структури, а їхнє об'єднання в єдиний механізм формує систему економічних відносин як якісно нову форму розвитку продуктивних сил. Пріоритет у такому разі має надаватися переважно державній формі власності на засоби виробництва, особливо земельні ресурси, економічний оборот яких, в свою чергу, передбачатиме їхню оренду найбільш суспільно ефективними та відповідальними орендарями.

Регулювання транспортної ренти за такої системи можливе через державний контроль за транспортними коридорами з метою недопущення їхньої монополізації корпораціями. Задля максимізації синергетичного ефекту від симбіозу держави і корпорацій необхідно сприяти створенню державних вертикально інтегрованих формувань як ефективної форми ведення агробізнесу в сучасних умовах господарювання, а також організовувати на території України зони спеціальної юрисдикції (вільні економічні зони, офшори, порто-франко тощо) для залучення іноземного капіталу на пільгових умовах та сприяння детінізації національної економіки.

6.4. Формування сільського розвитку на базі громад

У загальноприйнятому розумінні сільський розвиток включає розвиток економіки села, сільських територій (агроландшафтів, інженерної та

соціальної інфраструктури) і, що найголовніше, – людини. Він передбачає підвищення ділової та громадянської активності членів сільських громад, створення ними громадських, обслуговуючих і виробничих об'єднань з метою диверсифікації та зростання сільської економіки (насамперед сільського господарства), розширення сфери послуг, збереження локальних екосистем, підвищення якості життя на селі, подолання бідності, оновлення людського капіталу.

Вихідною стратегічною настановою формування політики сільського розвитку є спрямування її на підвищення доходів бідних, а не на підтримання їх комфортнішого існування в умовах бідності. Політика повинна ґрунтуватися на кардинальних змінах у підходах до розвитку села, які полягають у створенні умов надання сільським жителям можливості заробляти більше, інвестувати в себе та у власні громади, розвивати території, у тому числі шляхом внесків у підтримання локальної інфраструктури з урахуванням пріоритетів кожної окремої сільської громади.

Централізовані підходи до розвитку сільських територій за принципом "згори вниз" мають змінитися на децентралізований підхід "знизу вгору", що опирається на саморозвиток громад. Якщо селяни беруть на себе більшу відповідальність за зміни у своїх громадах, то сільський розвиток відбувається ефективніше і на сталій основі. Залучення жителів до прийняття та реалізації рішень щодо майбутнього сіл розширює можливості їх розвитку на основі місцевих активів громад і створює реальні перспективи для його сталості. Місцеві жителі розуміють компроміси між економічним розвитком, якістю навколишнього природного середовища та соціальною справедливістю глибше, ніж бізнес чи урядовці на регіональному або національному рівнях, а також мають "місцеві знання" про неформальні ресурси та організації, що в цілому може сприяти успіху локальних програм. Крім того, участь сільської громади допомагає визначити соціально-економічні потреби та преференції місцевих жителів, а також зберегти навколишнє природне середовище.

Сільські громади

Поняття сільської громади не тотожне поняттю територіальної громади, визначеному Законом України "Про місцеве самоврядування в Україні"²⁶

²⁶ "...територіальна громада – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр".

та іншими нормативно-правовими актами, а тим більше поняттю сільської ради як елементу адміністративно-територіального устрою.

Сільські громади – це самоорганізовані сільські жителі, які поділяють спільний життєвий простір, об'єднані прагненням, готовністю і реальними діями до поліпшення його економічного, соціального та екологічного становища, що створили для цього громадську організацію і визначили лідера з числа її членів. Громадська організація розробляє стратегію розвитку громади та визначає поетапний план її реалізації. Ця організація повинна бути наділена реальними повноваженнями і у вирішенні місцевих проблем, взаємодіяти з органами державної влади та органами місцевого самоврядування різних рівнів, комерційними структурами, неурядовими та благодійними організаціями, меценатами тощо.

Процес формування сільських громад передбачає:

- ініціювання ідеї об'єднання сільських жителів для визначення спільних для них проблем і заходів щодо їх розв'язання;
- створення громадської організації з метою мобілізації внутрішніх активів і залучення зовнішніх ресурсів (у тому числі інвестицій);
- обрання компетентних місцевих лідерів, оскільки саме вони (а не сторонні особи) можуть виявити й активізувати в односельців бажання та здатність реалізувати спільні проекти;
- ідентифікацію місцевих проблем, які члени сільської громади вважають за необхідне вирішувати спільними зусиллями, та черговість їх розв'язання;
- визначення складу та обсягу ресурсів членів сільської громади, котрі залучаються ними для організації спільної діяльності;
- залучення зовнішніх ресурсів (у тому числі коштів державних цільових програм, коштів інвесторів, неурядових організацій, меценатів тощо);
- розбудову соціальних мереж сільської громади шляхом встановлення нею ділових зв'язків, пропагування локальних ініціатив цієї організації, лобіювання її інтересів на всіх рівнях; вивчення та імплементації передового вітчизняного та зарубіжного досвіду діяльності інших подібних громад.

Лідерство у сільській громаді зумовлене її самоорганізацією. Функція лідера – очолювати людей, не примушуючи їх до певних дій. Лідер громади повинен досягти такого рівня соціальної

взаємодії селян, щоб вони усвідомили спільні проблеми, визнали важливість спільних зусиль щодо їхнього розв'язання через самоорганізацію. Як свідчить вітчизняний досвід, на початку група ентузіастів на чолі з лідером започатковують консолідацію селян у громаду. Обов'язкова умова – якомога повніше залучення їх до ідентифікації та вирішення спільних проблем, урахування всіх існуючих думок та активів. Завдання лідера – конвертувати конфліктний потенціал усередині громади у консолідовані дії.

Формування активів сільських громад

Сільський розвиток на базі громад включає залучення, нагромадження та ефективне використання місцевих активів, до яких належать людські ресурси, соціальний капітал, природні та матеріальні ресурси, політичні повноваження, культурні надбання, консолідовані фінансові активи (власні та залучені). Місцеві активи сільської громади здатні продукувати додаткові ресурси її саморозвитку, з огляду на що розвиток таких громад передбачає розроблення окремих програмних заходів щодо нарощування матеріальних активів локального рівня.

6.5. Державна підтримка локальних ініціатив

Політика сільського розвитку на загальнодержавному рівні вимагає залучення до її реалізації всіх органів державної виконавчої влади, для яких сільська місцевість входить до сфери їх відповідальності, та органів місцевого самоврядування. У цьому зв'язку необхідно здійснити такі інституційні зміни.

1. Аспекти сільського розвитку повинні виокремлюватися як в аграрній політиці, так і у складі інших політик (соціальної, регіональної, регуляторної тощо) та в діяльності відповідних міністерств і відомств. Для координації роботи з формування та реалізації національної політики у сфері розвитку села на засадах державно-приватного партнерства, практичної діяльності центральних органів влади з виконання їхніх функцій у сільській місцевості, необхідно створити Державне агентство сільського розвитку як центральний орган державної виконавчої влади, діяльність якого спрямовується Кабінетом Міністрів України. Органи державної виконавчої влади повинні забезпечувати соціально рівні умови доступу сільських жителів до суспільних

благ, які фінансуються з державного бюджету, з урахуванням специфіки сільських територій, яка, у свою чергу, зумовлює більші витрати на надання послуг на селі внаслідок значної дисперсії сільського населення.

2. Міністерство аграрної політики та продовольства України (далі – Мінагрополітики) слід визначити як профільне у виконанні завдань сільського розвитку. Фінансова підтримка заходів політики сільського розвитку може здійснюватися на основі створення більш ефективної синергії між різними діючими урядовими програмами в аграрному секторі – замість збільшення витрат на його розвиток у цілому.

3. Мінагрополітики має встановлювати пріоритетні напрями державної підтримки аграрного сектора з урахуванням регіональної специфіки та сучасного стану сільських територій. Це дасть змогу забезпечувати соціоекономічний розвиток сільської місцевості шляхом реалізації відповідних заходів, спільних для всіх сільських територій, та спеціальних заходів для сільських територій окремих типів і підтипів. Такий підхід націлює на більш ефективне адресне використання обмежених бюджетних коштів для розвитку села. Визначені пріоритетні напрями стануть цільовим орієнтиром для всіх міністерств у виконанні їхніх функцій щодо розвитку сільської місцевості.

4. Мінагрополітики слід перейти до децентралізованого фінансування програм сільського розвитку за принципом "знизу вгору". Це означає, що бюджетні кошти направлятимуться безпосередньо на рівень сільських громад для підтримки локальних проектів сільського розвитку, розроблених організаціями на базі цих громад і відібраних на конкурсних засадах відповідно до встановлених вимог.

5. Урядові програми, орієнтовані на сільський розвиток за підтримки Мінагрополітики, мають бути спрямовані на:

- економічний розвиток сільських громад (підтримка ОСГ, існуючих малих і середніх підприємств; створення організаціями сільських громад нових виробництв, що забезпечать нові робочі місця);
- розвиток людських ресурсів (освіта дорослих; дошкільна і шкільна освіта; профорієнтація; охорона здоров'я; здоровий спосіб життя; консультаційна підтримка);
- екологічно безпечне використання і збереження місцевих природних ресурсів (земельних,

мінеральних, лісових, водних, рекреаційних і туристичних, еколандшафтів, флори та фауни);

– інвестування в інженерну та соціальну інфраструктуру.

6. Сільські (селищні) ради повинні брати якнайактивнішу участь у розробленні, реалізації та фінансуванні локальних програм розвитку. Для розширення фінансових можливостей такої участі слід здійснювати заходи щодо збільшення надходжень до місцевих бюджетів і вносити необхідні зміни до чинних податкового та бюджетного законодавств. Зокрема, потрібно переглянути фіксований сільськогосподарський податок для сільськогосподарських підприємств, які є учасниками корпоративних структур.

7. На рівні сільських територіальних громад мають бути створені фонди локального розвитку (далі – ФЛР) як інституції з консолідації селян та ресурсів для спільного розвитку місцевого господарства та фінансування локальних проектів; кошти ФЛР не можуть використовуватися на споживчі цілі членів громади. Джерелами наповнення ФЛР повинні стати: погектарні платежі орендарів земельних часток (паїв), розташованих в межах сільської ради; кошти донорів; благодійні внески; внески членів громад (грошові, матеріальні, послуги, трудова участь). Погектарні платежі орендарів земельних часток (паїв) до Фонду локального розвитку – це плата виробників сільськогосподарської продукції за користування елементами життєвого середовища сільських жителів для його розширеного відтворення. Внески та їх розмір (з урахуванням характеру сільськогосподарської діяльності, якості та місця розташування земельних ділянок тощо) визначаються громадою у процесі укладення її членами договорів оренди землі і фіксуються в окремій угоді.

6.6. Організаційне забезпечення соціоекономічної модернізації аграрного сектора

Структура управління сільським розвитком

Сільський розвиток вимагає консолідації зусиль і координування дій органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, громадських і самоврядних організацій, підприємницьких структур, інвесторів, фізичних осіб, що, у свою чергу, зумовлює необхідність

адекватного організаційного забезпечення. З цією метою слід реалізувати ряд структурних змін.

1. На загальнодержавному рівні необхідно створити Державне агентство сільського розвитку (далі – Агентство) як центральний орган державної виконавчої влади, діяльність якого спрямовується Кабінетом Міністрів України. Агентство входить до системи органів державної виконавчої влади, має бути головним у системі центральних державних органів виконавчої влади, формуючи і реалізуючи національну політику у сфері розвитку села на умовах державно-приватного партнерства. Агентство координуватиме роботу всіх центральних органів державної виконавчої влади, для яких сільська місцевість є сферою їх діяльності та відповідальності, щодо реалізації програм і заходів сільського розвитку. Йому слід передати функції з організації та бюджетного фінансування (на конкурсних засадах) консультативного забезпечення сільського розвитку (включаючи, зокрема, соціальну роботу у сільських громадах з формування ініціативних груп, навчання лідерів та активістів сільських громад).

2. Функції робочого органу Агентства може виконувати Департамент сільського розвитку Мінагрополітики. Через набуття цим міністерством нових функцій його назву доцільно змінити на Міністерство аграрної політики і сільського розвитку України.

3. На регіональному рівні (у складі Ради Міністрів АР Крим і обласних державних адміністрацій), а також на місцевому рівні (у складі районних державних адміністрацій) слід виокремити структурні підрозділи, що є представництвами Агентства на місцях (далі – представництва). Вони забезпечуватимуть реалізацію національної політики щодо розвитку села та координуватимуть відповідну роботу регіональних і місцевих органів виконавчої влади.

4. Районні представництва Агентства мають укладати договори на освітньо-консультативне обслуговування сільських громад із сертифікованими консультативно-дорадчими службами з метою підвищення готовності цих громад до саморозвитку (включаючи, зокрема, формування ініціативних груп, навчання лідерів та активістів сільських громад, пошук і залучення інвесторів). Вони повинні забезпечувати таку роботу через консультантів, які мають проживати у селах і працювати у сільських громадах на постійній основі. Як результат, створюватиметься можли-

вість безпосереднього зв'язку центрального органу виконавчої влади з сільськими громадами з питань сільського розвитку (у тому числі контролю за цільовим надходженням коштів, які виділяються на реалізацію програм сільського розвитку, до кінцевого бенефіціарія – сільської громади). Цим закладається фундамент формування нового інституційного середовища для поєднання аграрного і сільського розвитку через пряме залучення сільського населення.

5. При райдержадміністраціях мають створюватися міжвідомчі конкурсні комісії з відбору проектів локального розвитку (далі – комісія), що подаватимуться організаціями на базі сільських громад для одержання фінансової підтримки з державного і місцевих бюджетів. Склад комісії має формуватися з представників районної ради народних депутатів і райдержадміністрації, працівників аграрної освіти, науки, консультативних служб, громадських організацій, сільських голів і лідерів сільських громад, потенціальних інвесторів. Загальна чисельність членів комісії не повинна перевищувати 13 осіб, серед яких частка представників сільських громад має становити не менш як третину. Голова комісії обирається її членами з її ж складу, але не з числа державних службовців. Положення про комісію та Порядок відбору проектів локального розвитку розробляються Агентством і затверджуються Кабінетом Міністрів України.

6. На досягнення цілей взаємозв'язаного аграрного і сільського розвитку слід переорієнтувати систему аграрної освіти, підготовки та перепідготовки кадрів. З цією метою необхідно запровадити нові спеціальності, розробити методики навчання, створити відповідні навчальні програми. Навчально-освітній процес має поєднуватися з практичною роботою у сільських громадах. Позитивні аспекти життєдіяльності в сільській місцевості у сучасному глобалізованому світі доцільно відображати у програмах загальноосвітніх шкіл.

Етапи соціоекономічної модернізації аграрного сектора

Перехід до соціоекономічної моделі розвитку аграрного сектора і села – це довготривалий процес, пов'язаний із формуванням нормативно-правового поля і формальних інститутів, а також (що є найголовнішим) із зміною суспільного ставлення до місця й ролі аграрного бізнесу, сімейного господарювання, сільської місцевості, сільських громад у збереженні природно-ресурсного і людського потенціалів країни для сучасних

і майбутніх поколінь. Перехід до соціоекономічної моделі розвитку аграрного сектора доцільно здійснювати поетапно.

На першому етапі слід створити умови для позитивного сприйняття соціоекономічних аграрних трансформацій сільським населенням. Із цією метою у ряді регіонів необхідно запровадити пілотні проекти, які забезпечать можливості для розширення доступу сільського населення до економічних вигід від зростання в аграрному секторі. При цьому державну підтримку аграрного сектора слід переорієнтувати на фінансування пілотних проектів та інших ініціатив сільських громад, а також на зміцнення консультативно-дорадчої служби і спрямування її діяльності на роботу в цих громадах. Потрібно також закласти основи для змін у системі аграрної освіти.

На другому етапі необхідно поширити успішний досвід реалізації пілотних проектів, започаткувати нові програми і проекти сільського розвитку та демократичніші форми участі сільських жителів у цих проектах на принципах організації їх розробки та реалізації "знизу вгору". Завершуватиметься формування організаційної структури управління сільським розвитком на всіх рівнях і перехід до його фінансування на засадах державно-приватного партнерства. Вдосконалюватиметься система консультативно-освітньої підтримки процесів саморозвитку сільських громад і реформування кадрового забезпечення сільського розвитку.

На третьому етапі необхідно буде здійснити перехід до саморозвитку сільських громад, завершити становлення соціоекономічної моделі розвитку аграрного сектора й села, сформувати систему партнерства між державою, бізнесом та інститутами громадянського суспільства у сільській місцевості.

На завершення слід відзначити, що від здійснення системи заходів соціоекономічної модернізації аграрного розвитку можна очікувати таких головних результатів:

- на основі збільшення інвестицій у людський та соціальний капітал села зростає потенціал громад у захисті своїх прав (у тому числі зе-

мельних), реалізації економічних і політичних інтересів; налагоджуватиметься конструктивний соціальний діалог між державою, бізнесом і населенням у підвищенні взаємної відповідальності за майбутнє аграрного сектора і села;

- підвищаться можливості сільського населення у визначенні та реалізації пріоритетів локального розвитку в економічній, екологічній та соціальній сферах, що сприятиме формуванню в селах самодостатньої економіки, поліпшенню навколишнього природного середовища, розширенню доступу до споживчих благ і послуг;

- створюються умови для подолання диспропорцій у галузевій, продуктивній і організаційній структурах аграрного сектора через повніше залучення до цього процесу домогосподарств та громад; на цій основі істотно поліпшиться продовольче самозабезпечення країни;

- збільшаться доходи сільських домогосподарств на основі їх повнішого залучення до виробничої діяльності корпоративного сектора через створення організаційних механізмів їх взаємодії та включення до технологічного ланцюга формування доданої вартості;

- зростає ефективність державної підтримки аграрного виробництва і розвитку сільської місцевості завдяки консолідації бюджетних коштів та збільшенню прозорості їх використання через розподіл на конкурсній основі на рівні, найбільш наближеному до сільських громад. Це забезпечить надходження обмежених державних фінансових ресурсів до кінцевого споживача;

- збільшиться загальний обсяг фінансування аграрного і сільського розвитку на багатоканальній основі шляхом консолідації інвестиційних ресурсів (держави, приватного бізнесу, громад), благодійних внесків, донорської допомоги та інших джерел.

1. У процесі пострадянських аграрних трансформацій в Україні сформувалася дуальна організаційна структура сільського господарства, в якій виокремлюються два типи (сектори) виробників: корпоративний (сільськогосподарські підприємства) та індивідуальний (фермерські господарства і господарства населення). Відносини між ними набувають антагоністичних ознак, що проявляється у монополізації корпоративним сектором ринків ресурсів, особливо фінансових; каналів збуту продукції (ланцюгів доданої вартості); вигідних цін; засобів державної підтримки і впливу на формування державної аграрної політики. Незважаючи на це господарства населення та сімейні ферми упродовж усього трансформаційного періоду забезпечували виробництво переважної частини валової продукції сільського господарства; у 2010 р. частки індивідуального та корпоративного секторів у вартості цієї продукції співвідносилися як 60:40%.

2. Обидва сектори виробників сільськогосподарської продукції неоднорідні за складом, розмірами і динамікою змін. Особливо помітні зміни в корпоративному секторі, де після 2004 р. відбувається великомасштабна концентрація землекористування. Вона виявляється як у нарощуванні площ орендованих земель, так і у створенні швидкими темпами нових агрохолдингів, вертикально та горизонтально інтегрованих структур, до складу котрих входять не лише аграрні формування, але також переробні підприємства, елеватори, транспортні і торговельні організації, наукові установи тощо. Земельні масиви таких структур досягають десятків і сотень тисяч гектарів; ними монополізуються вигоди від міжнародної торгівлі сільськогосподарською продукцією та продовольством. Більшість з них використовують ІРО з метою залучення фінансових ресурсів для подальшого розвитку та розширення, а також можливість реєстрації материнської компанії в офшорній зоні з метою оптимізації фінансових потоків.

3. В індивідуальному секторі поступово зміцнюються позиції фермерських господарств – частка вироблюваної ними продукції сільського господарства збільшилася від 1,7% у 2000 р. до 5,0% у 2010 р. Проте нині цей сектор представ-

лений в основному господарствами населення (понад 9 млн сільських і міських домогосподарств, що мають у користуванні земельні ділянки, у тому числі 4,5 млн особистих селянських господарств), які виробляють 55% валової продукції галузі. У середовищі господарств населення посилюється розшарування за обсягом використаних ресурсів і характером діяльності: за рахунок зменшення прошарку сільських домогосподарств проміжного (споживчо-товарного) типу зростають частки господарств: 1) які виробляють продукцію лише для продовольчого самозабезпечення; 2) виробництво яких набуває переважно товарного спрямування, досягаючи світових критеріїв відповідності фермерським господарствам (у США, наприклад, ним є щорічний продаж продукції на суму понад 1 тис. дол.). У 2010 р. 18% вітчизняних сільських домогосподарств продали сільськогосподарської продукції на суму, еквівалентну 1 тис. дол. США і більше за обмінним курсом гривні і понад 30% – еквівалентну цьому обсягу за паритетом купівельної спроможності (ПКС).

4. Упродовж трансформаційного періоду державою створювалися найбільш сприятливі умови для функціонування і розвитку корпоративного сектора сільського господарства. В результаті цього поряд із промисловим птахівництвом з'явилося великотоварне виробництво комерційно привабливих експортоорієнтованих культур (зернових, насіння соняшнику, ріпаку). За таких умов агрохолдинги, постійно нарощуючи своє виробництво, здобувають дедалі більше економічної і політичної влади, водночас застосовувані форми державної підтримки сільського господарства практично недоступні для господарств населення, в яких в останні роки намітилася спадна динаміка виробництва. Ці господарства наразі домінують у вирощуванні трудомістких сільськогосподарських культур (картопля, овочі, фрукти), виробництві молока, яловичини та свинини; вагома також їх частка у постачанні цієї продукції на внутрішній продовольчий ринок. Проте ігнорування реальною аграрною політикою інтересів і потреб селянських господарств негативно вплинуло на відтворення їхнього виробничого потенціалу, який поступово виснажується.

5. У сільськогосподарському виробництві України поширеним є нехтування екологічними нормами та вимогами. Корпоративні та індивідуальні господарства не дотримуються вимог плодозміни, масштабною є монокультуризація, обмежене виробництво тваринницької продукції. Структура сільськогосподарського виробництва деформована на користь експортоорієнтованої рослинницької продукції. Інституціональне середовище не спонукає виробників до впровадження правил належної сільськогосподарської практики.

6. Земельні відносини, зокрема зняття мораторію та впровадження ринку землі, широко обговорюються різними верствами суспільства. Уряд вважає ринок землі одним із головних пріоритетів сільськогосподарської політики, який має бути реалізований найближчим часом. Водночас в намаганнях пришвидшити зняття мораторію та зберегти існуючий статус-кво у земельних відносинах має місце протистояння різних економічних інтересів політичного лобі, великих корпоративних структур та інших гравців, які здобули вплив на продовольчі ринки та політику. У цій боротьбі питання раціонального використання природних ресурсів, землекористування та існуючі суспільні, а також громадські та приватні інтереси більшості громадян, зокрема сільського населення, не беруться до уваги.

7. Агресивне використання сільськогосподарських угідь, монокультуризація, масове недотримання сівозмін тощо та істотне зменшення обсягів природоохоронної діяльності створили реальну загрозу ресурсо-екологічній безпеці розвитку аграрного сектора і загалом держави. Орієнтація на кон'юнктуру зовнішніх агропродовольчих ринків ще більше її посилюватиме. Виважена аграрна політика і дійові механізми її реалізації здатні призупинити економічні деструктивні процеси в сільській місцевості. З цією метою необхідно законодавчо унормувати впровадження і реалізацію принципу екообумовленості сільськогосподарської діяльності, тобто ведення цієї діяльності допускається тільки за умов дотримання визначених екологічних вимог. Цьому сприятиме прийняття Національного Кодексу сталого агрогосподарування, як зведення основних вимог належної сільськогосподарської практики, та закріплення на законодавчому рівні, що лише за умов дотримання встановлених екологічних вимог сільсько-

господарським виробникам надаватимуться будь-які види державної підтримки.

8. Зростання в аграрному секторі, що відбувається завдяки концентрації землі, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та нарощення його експортного потенціалу, трактуються в Україні як безперечно позитивні процеси, котрі сприяють виходу країни з кризи. Однак при цьому ігнорується суперечливість отриманих результатів, серйозні деформації і негативні тенденції розвитку аграрного сектора, що сформувалися упродовж останніх двох десятиліть. Збільшення обсягів валового виробництва досягається за рахунок окремих видів продукції – комерційно привабливих, але землевиснажливих, і супроводжується викривленням галузевої та продуктової структур галузі. Нарощування експорту зернових і олійних культур закріплює імідж України як низькорозвиненої країни – постачальника сировини. Із зростанням доходів агрохолдингів, зернотрейдерів, переробних підприємств, інших представників агробізнесу посилюється фінансове знекровлення сільського сектора суспільства, вичерпується потенціал його розвитку, саморозвитку громад, а деградація його окремих сегментів сягає загрозливого рівня.

9. Довготривалі перетворення в аграрній сфері не принесли очікуваних результатів покращення якості життя сільського населення. Попри всі зміни у сільськогосподарському виробництві залишається найнижчим рівень заробітної плати. У корпоративному секторі та фермерських господарствах частка витрат на оплату праці у собівартості сільськогосподарської продукції знижується. Найвагомішою проблемою сучасного українського села є високий рівень реального та прихованого безробіття. Поширення холдингів супроводжується вивільненням працівників сільськогосподарського виробництва і призводить до зростання чисельності незайнятого сільського населення, яке поповнює ряди прихованих безробітних, що нібито зайняті в особистих селянських господарствах, але насправді здобувають засоби для існування насамперед на засадах трудової міграції. Реальне та приховане безробіття веде до знецінення людського капіталу та погіршення його якісних характеристик, породжує загальну міграцію населення і подальшу деформацію його статеві-вікової структури, посилює знелюднення сіл.

10. За формальними ознаками рівень бідності сільського населення знижується. На це вплинуло підвищення мінімальних розмірів пенсій, яке, зважаючи на вагому частку осіб похилого віку у складі сільського населення, сприяло підвищенню загального рівня його доходів та видатків. Водночас частка витрат на харчування у структурі видатків сільських сімей залишається на рівні 55–57%, що є показником високого рівня бідності за критерієм споживання. Останнє підтверджується також низькими якісними характеристиками харчування та незбалансованістю раціону. Протягом усього періоду аграрних реформ значно погіршується доступ сільського населення до базових споживчих благ та послуг.

11. Становлення сучасної системи аграрного виробництва в Україні у кінцевому підсумку виявилось результатом пристосування сільськогосподарської галузі до реальних умов функціонування національної економіки у період її ринкового трансформування. У цьому результаті поєдналися, з одного боку, прагнення аграрної еліти і власників капіталу позааграрного походження до максимізації прибутку від їхнього аграрного бізнесу, а з іншого – потреби продовольчого самозабезпечення громадян та виживання села.

12. Вітчизняна модель аграрного виробництва, сформована упродовж двох останніх десятиліть, дає змогу досягати економічного зростання, а також забезпечувати вагомі фінансові результати, певному колу виробників. Однак суспільні блага, в тому числі такі важливі як продовольча безпека, економічні умови існування сільського населення, відтворення селянства та підтримання екологічної рівноваги, що повинні створюватися у процесі сільськогосподарського виробництва, продукуються недостатньо, а сімейний тип господарювання, який найповніше зорієнтований на створення цих благ, не отримує належної підтримки. Тому існуюча модель аграрного виробництва потребує всебічної модернізації, здійснюваної на соціоекономічних засадах.

13. Соціоекономічна модернізація аграрного сектора економіки – це таке його осучаснення, яке, поряд з оновленням матеріально-речових елементів, передбачає гармонізацію розподільчих відносин і супроводжується реалізацією та нарощуванням творчого потенціалу людей, що беруть участь у сільськогосподарському виробництві, завдяки чому збільшується його загальна результативність. Кінцевою метою соціоеконо-

мічної модернізації вітчизняного аграрного сектора є забезпечення доступу всіх верств сільського населення до економічних вигід від зростання у цьому секторі та диверсифікації сільської економіки загалом через сприяння сільським громадам у реалізації прагнень до імплементації в національну та міжнародну ринкову систему на основі нових інституційних механізмів.

14. Обов'язковою умовою соціоекономічної модернізації аграрного сектора є адаптація вітчизняної аграрної політики до прогресивних світових тенденцій аграрного розвитку, в якому поєднується підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва, що ґрунтується в основному на сімейному типі господарювання, з сільським розвитком на основі громад. Це передбачає повноцінне залучення сільського населення до подолання диспропорцій у сільськогосподарському виробництві і, відповідно, збалансування на цій основі його продуктової та організаційної структур.

15. Ці заходи неможливі без спеціального режиму регулювання діяльності агрохолдингів. Економічні засади формування агрохолдингів в Україні містять у собі загальну економічну мету їхнього створення (максимізація прибутків) і низку механізмів переважно рентного характеру щодо її досягнення. При цьому рентні відносини в агрохолдингах слід розглядати в глобально-економічному вимірі зважаючи на транснаціональний характер цих бізнесових структур. Серед численних видів ренти холдингові структури прагнуть до максимізації привласнення земельної (а у світовому масштабі – сільськогосподарської), екологічної та транспортної ренти (або диференційної ренти I, II, III роду), технологічної, організаційної, податкової квазіренти, політичної ренти, мінімізації трансакційних витрат тощо. Більшість з названих видів надприбутків (рент і квазірент) із урахуванням національних особливостей ведення бізнесу приймають абсолютний характер і мають бути вилучені для задоволення суспільних інтересів, вирішення завдань сільського розвитку та формування рівних конкурентних умов в аграрному секторі.

16. Визначальним напрямом соціоекономічної модернізації аграрного сектора є формування і реалізація національної політики сільського розвитку на базі громад, зміст якої полягає у створенні умов для того, щоб надати сільським жителям можливості заробляти більше, інвесту-

вати у власний розвиток та у розвиток своїх громад, робити внески у підтримання локальної інфраструктури з урахуванням місцевих пріоритетів. При цьому малоефективне "централізоване забезпечення" розвитку сільських територій має змінитися на децентралізований підхід "знизу вгору", що ґрунтується на саморозвитку громад і передбачає розв'язання місцевих проблем на основі партнерської взаємодії організацій громад з органами влади та самоврядування різних рівнів, підприємницькими структурами, неурядовими та благодійними організаціями. Водночас формування і реалізація національної політики сільського розвитку потребує створення відповідних інституцій на державному і регіональному рівнях.

17. Формування якісних економічних та соціальних інститутів у сільській місцевості мож-

ливе в умовах об'єднання зусиль та спільної участі у цьому процесі держави, аграрного бізнесу і сільського населення. Об'єднані зусилля слід спрямувати на розвиток таких інститутів і форм організації економічного та соціального життя на селі, які б допомагали реалізувати нагальні потреби і корінні інтереси переважної частини сільського населення, посилювали ініціативу "знизу", активізували підприємницьку, творчу та інноваційну діяльність селян. Задоволення інтересів і розвиток ініціативи селян у кінцевому підсумку вигідні бізнесу, натомість ігнорування їх перешкоджатиме нарощенню валового виробництва, вилученню надприбутків і дуже скоро стане на заваді досягненню як продовольчого самозабезпечення країни, так і реалізації загальних економічних цілей, пов'язаних із виробництвом і експортом сільськогосподарської продукції.

ВСТУП 3

1. СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА 5

1.1. Етапи аграрних трансформацій 5

1.2. Структурні зміни у сільському господарстві 6

1.3. Ринок і виробництво аграрної продукції 8

1.4. Система державної підтримки сільського господарства 10

1.5. Ефективність державної підтримки у міжнародному порівнянні 12

**2. ДУАЛЬНА СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА:
НАДКОНЦЕНТРАЦІЯ І НАТУРАЛІЗАЦІЯ 14**

2.1. Агрохолдинги 14

2.1.1. Загальна характеристика 14

2.1.2. Еволюція становлення корпоративного сектора 14

2.1.3. Рентні відносини 17

2.2. Господарства населення 20

2.2.1. Загальна характеристика 20

2.2.2. Стримуючі чинники розвитку 22

2.2.3. Диференціація і комерціалізація діяльності 22

3. ЗМІНИ У ЗЕМЛЕВОЛОДІННІ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННІ 26

3.1. Приватизація землі 26

3.2. Розвиток оренди землі 28

3.3. Мораторій на купівлю-продаж землі 29

4. ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ АГРАРНОГО РОЗВИТКУ 30

4.1. Екологічні аспекти використання землі 30

4.2. Природоохоронна діяльність в аграрному секторі 31

4.3. Екологічне середовище життєдіяльності селян 32

5. СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 35

5.1. Інституційне забезпечення розвитку села 35

5.2. Зайнятість і розвиток трудових ресурсів села 35

5.3. Депопуляція, міграція, знелюднення сільських населених пунктів 38

5.4. Добробут сільського населення 39

5.5. Немонетарні аспекти сільської бідності: доступ до послуг 40

**6. ВІДРОДЖЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ МІСІЇ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА
У ПРОЦЕСІ ЙОГО МОДЕРНІЗАЦІЇ 43**

6.1. Соціоекономічний підхід до модернізації аграрного сектора 43

6.2. Конкурентоспроможність сільського господарства в контексті
сільського розвитку 43

6.3. Обмеження ринкової влади корпоративних структур 45

6.4. Формування сільського розвитку на базі громад 46

6.5. Державна підтримка локальних ініціатив 47

6.6. Організаційне забезпечення соціоекономічної модернізації аграрного сектора 48

ВИСНОВКИ 51

Наукове видання

Олена Миколаївна Бородіна
Валерій Михайлович Геєць
Андрій Олександрович Гуторов
Сергій Вікторович Киризюк
Наталія Михайлівна Міщенко
Ігор Васильович Прокопа
Ольга Леонтіївна Попова
Оксана Володимирівна Риковська
Віктор Дмитрович Яровий

УКРАЇНСЬКА МОДЕЛЬ АГРАРНОГО РОЗВИТКУ
ТА ЇЇ СОЦІОЕКОНОМІЧНА ПЕРЕОРІЄНТАЦІЯ

За редакцією
академіка НАН України В.М.Гейця,
члена-кореспондента НАН України О.М.Бородіної,
члена-кореспондента НААН України І.В.Прокопи

Редактори *І.І.Бажал, І.І.Нестеренко, В.М.Ускова*
Оригінал макет *Л.Г.Скрипка*

Підписано до друку 30.03.2012 р.
Формат 60х84/8. Гарнітура Times. Ризографія.
Ум. друк. арк. 6,41. Обл.-вид. арк. 5,7.
Наклад 750 прим. Замовлення № 63

Поліграфічна дільниця ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України"
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011